

2.1 מבוא

2.1.1 התקופות הניאוליתית והכלקוליתית במסגרת תולדות האדם

בהכללה רחבה אפשר לחלק את תולדות האדם על פני כדור הארץ לשלושה חלקים מרכזיים:

1. חברות של ציידים ולקטים (מראשית הופעת האדם לפני כ-2.5 מיליון שנה ועד לפני כ-11,000 אלף שנה).
2. חברות כפריות קדומות (התיישבות קבע בכפרים וייצור מזון מכוון לפני כ-11,000 שנה ועד לפני כ-5,500 שנה).
3. חברות עירוניות (הופעת אורח חיים עירוני לפני כ-5,500 שנה ועד ימינו אנו).

פרק זה מתרכז בשלב השני, המהווה הקדמה לצמיחת התרבויות העירוניות של המזרח הקדום. לפיכך לא נדון כאן בשלב הראשון, וגם לא בשלב השלישי, שיוצג בפרקים הבאים. בכל זאת, כדי להבין את המסגרת הדמוגרפית, דגם היישוב, הכלכלה, הטכנולוגיה והארגון החברתי, מוצגים בטבלה 1 המאפיינים העיקריים של כל אחד משלושת השלבים שהוזכרו לעיל. יש לציין כי משלב חלה עלייה גדולה באוכלוסיית הארץ ובמורכבות של ההתנהגות האנושית.

חברות של ציידים ולקטים אפיינו את כל העידן הפרהיסטורי שלפני התקופה הניאוליתית והתקופה הכלקוליתית.¹ האתרים הקדומים בעולם התגלו במזרח אפריקה וגילם כשני מיליון וחצי שנים. מכאן הם היגרו לאסיה ולאירופה. האתרים הפרהיסטוריים הקדומים ביותר בארץ-ישראל הם עובידיה בעמק הירדן, בצת רוחמה בצפון הנגב ומחצבת

עברון במערב הגליל, שזמנם מוערך בין מיליון למיליון שנים וחצי לפני ימינו.² בארץ-ישראל כולה בעידן הפרהיסטורי התגוררו כנראה כמה מאות בני אדם. הריבוי הטבעי של חברות ציידים ולקטים היה נמוך, וגודל האוכלוסייה נשאר קבוע לאורך הזמן. בני אדם אלו קיימו אורח חיים נוודי, ונדדו בין אתרי חורף לאתרי קיץ. הם התקיימו ממזון שהיה זמין בטבע, כלומר ציד בעלי חיים ולקט מזון מן הצומח. מבחינה ארכיאולוגית מוכרים מהעידן הפרהיסטורי אתרי חניה עונתיים וקטנים ובהם נמצאים בעיקר כלים מאבן צור ועצמות בעלי חיים. לעיתים מוצאים גם מוקדי אש או קברים, ללא שרידי בנייה משמעותיים. בחברות אלו אין עדויות לריבוד חברתי בין קבוצות שונות באוכלוסייה.

חברות כפריות קדומות אפיינו את התקופות הניאוליתית והכלקוליתית (איור 1). בני אדם עברו להתיישבות קבע בכפרים, ובנו בהם בתים מאבן ומלבני בוץ. הריבוי הטבעי של אוכלוסיות יושבות קבע גבוה לעומת אוכלוסיות של נוודים, ואוכלוסיית הארץ גדלה בשלב זה בשיעור ניכר, ומוערכת בכמה אלפים. האוכלוסייה התקיימה מייצור מזון בגידולי שדה ומגידול עדרים. מתקופה לתקופה אנו רואים שיפור בפעילות החקלאית על ידי הכנסת סוגים חדשים של צמחים ועצי פרי, או בעלי חיים. כן ניכרים שיפורים טכנולוגיים בכל היבט אפשרי: בבניית מבני מגורים, בשיטות אחסון, באספקת מים ובייצור כלים. מבחינה ארכיאולוגית השאיר אוכלוסייה זו כפרים עם בתי מגורים מרשימים, ובהם מגוון של ממצאים. בראשית התקופה הכלים נעשו בעיקר מאבן צור, אבל בהמשך למדו לייצר כלי חרס, ולאחר מכן גם כלי מתכת. האתרים של שלב זה

1 לרקע כללי על הפרהיסטוריה ראו בלפר-כהן תשנ"ג; בר-יוסף וגרפינקל תשס"ח; הררי תשע"א.

חברות עירוניות מאפיינות את השלב השלישי בהתפתחות המין האנושי. בשלב זה התפתחו ערים וממלכות ששלטו בשטחים גדולים. אומנם חלק מהאוכלוסייה התגורר בכפרים, אבל האתרים הבולטים מעתה הם ערים גדולות, שבכל אחת מהן התגוררו כאלף בני אדם או יותר. בתקופות הברונזה והברזל גרו בארץ־ישראל עשרות אלפי בני אדם, ומספרם אף עלה אולי על מאה אלף. ערים אלו מתאפיינות מבחינה ארכיאולוגית בבניית ביצורים, ארמונות, מקדשים וקברים מונומנטאליים. בשלב זה הומצא במזרח הקדום הכתב: כתב היתדות במסופוטמיה וכתב ההירוגליפים במצרים. מבחינה חברתית ניתן לראות בשלב זה מעמדות ברורים עם מלכים וכוהנים בראש הסולם החברתי ועבדים בתחתית.

איור 1 מגוון ממצאים משער הגולן (צילום א' שטולמן).

בפרק זה נדון בשלב מרכזי בהתפתחות התרבות האנושית: המעבר מאורח חיים של ציידים ולקטים נוודים לאורח חיים חקלאי של יושבי קבע. זהו אחד התהליכים החשובים ביותר שעבר המין האנושי – מתלות בטבע לייצור מזון מכוון. שלב זה נמשך כ־6,000 שנה, מסביבות 9,500 שנה לפנה"ס ועד 3,500 לפנה"ס בקירוב, ובמהלכו חלו שינויים מפליגים בכל ההיבטים של אורח החיים האנושי. נסקור את השינויים הגדולים שחלו בארץ־ישראל בהיבטים המרכזיים האלה: חלוקה לתקופות, התפתחות האדריכלות וצורת הבתים, התפתחות אתרי המגורים ודגמי היישוב, התפתחות הכלכלה וביות צמחים ובעלי חיים, התפתחות הטכנולוגיה וכלי היומיום, התפתחות האומנות והפולחן, התפתחות מנהגי הקבורה והתפתחות הדמוגרפיה והארגון החברתי. ארץ־ישראל וסביבותיה היו מרכז חשוב בהתפתחות תהליכים אלו, והשפיעו על ההתפתחות התרבותית בכל המזרח התיכון, אירופה ומצרים.

מתאפיינים בהופעת חפצי אומנות ופולחן ובקבורות רבות. בשלב זה מתחילים להבחין בהבדלים מעמדיים בין קבוצות באוכלוסייה.

באזורים מדבריים, שאינם מתאימים לחקלאות, התפתחו בשלב זה חברות רועים, שנדדו במדבריות המזרח הקדום עם עדרי עז וכבש. אלו קיימו אורח חיים נוודי וניצלו אזורים שונים במדבר בהתאם לעונות השנה. נהוג לכנות אורח חיים זה פסטורליזם/פסטורליות, והכלכלה הזאת מפיקה בעיקר בשר ומוצרי חלב. יש שבטים בדואים המקיימים אורח חיים כזה עד היום.

טבלה 1 שלושת השלבים העיקריים בתולדות האדם על פי המחקר הארכיאולוגי, והמאפיינים העיקריים של כל שלב

תקופת הברונזה	התקופה הניאוליתית, התקופה הכלקוליתית	התקופה הפליאוליתית הקדומה, התקופה הפליאוליתית התיכונה, התקופה הפליאוליתית העליונה, התקופה האפי־פליאוליתית	תקופות ארכיאולוגיות
חברות עירוניות	חברות כפריות קדומות	חברות ציידים ולקטים	מאפיין
כמה אלפי אנשים גרו יחד בעיר אחת. בארץ כולה התגוררו כמה עשרות אלפי בני אדם	כמה עשרות או מאות בני אדם התגוררו בכפר אחד, כמה אלפי בכל הארץ	חיים בקבוצות קטנות. כמאה בני אדם התגוררו בארץ־ישראל כולה	דמוגרפיה
ערים גדולות ובצורות	כפרים יושבי קבע	נוודות בין אתרי קיץ לאתרי חורף	דגם היישוב
התמחות בתעשייה, מסחר, מנהל וצבא	חקלאות: גידול מכוון של צמחים ובעלי חיים	תלות מלאה בטבע, ציד בעלי חיים ולקט מזון צמחי	כלכלה
מגוון גדול של המצאות טכנולוגיות, כתב	הופעת כלי חרס ומתכות	כלי אבן	טכנולוגיה
חברה מעמדית עם מלכים וכוהנים בראש הסולם החברתי, ועבדים בתחתית	התחלת ריבוד חברתי	מידה גדולה יחסית של שוויוניות	ארגון חברתי

טבלה 2 שבע התקופות שיידונו בפרק זה, על פי התפתחות כרונולוגית. על ראשיתה ועל אחריתה של כל תקופה יש מגוון דעות

התקופה	מסגרת כרונולוגית (בערך)	אתרי מפתח ותרבויות
ניאוליתית קדם-קרמית א	8800-9500 לפנה"ס (כ־800 שנה אורכה)	יריחו, נחל אורן, נתיב הגדוד, גלגל, גשר
ניאוליתית קדם-קרמית ב	7000-8800 לפנה"ס (כ־1800 שנה אורכה)	יריחו, עין עזאל, בייסמון, יפתחאל, מערת נחל חימר, נחל עישרון
ניאוליתית קדם-קרמית ג	6400-7000 לפנה"ס (כ־600 שנה אורכה)	עין עזאל, עתלית ים, אשקלון
ניאוליתית קרמית	6000-6400 לפנה"ס (כ־400 שנה אורכה)	שער הגולן, מונחתה, מערת נחל כנה (תרבות ירמוכית), יריחו, לוד, תלוליות בטאשי (תרבות יריחו א), זיקים, ניצנים (תרבות ניצנים)
כלקוליתית קדומה	5300-6000 לפנה"ס (כ־700 שנה אורכה)	יריחו, מונחתה, עין אל ג'רבה, הגושרים (תרבות ואדי רבה)
כלקוליתית תיכונה	4500-5300 לפנה"ס (כ־800 שנה אורכה)	בית שאן, תל צף (תרבות בית שאן XVIII), קטיף, השכבות הנמוכות בתלוליות ע'סול (תרבות קטיפית)
כלקוליתית מאוחרת	3700-4500 לפנה"ס (כ־800 שנה אורכה)	תלוליות ע'סול, אתרי באר-שבע, גילת, מערות קבורה במישור החוף, פקיעין, אתרי רמת הגולן

באתרים השונים של כל תקופה. פחמן 14 יחד עם פחמן 13 ופחמן 12 הם איזוטופים המרכיבים את היסוד הקרוי פחמן. האיזוטופ פחמן 14 הרדיואקטיבי אינו יציב ותצפיות פיזיקליות הוכיחו שהכמות המקורית שלו מתפרקת למחציתה בתוך 5,730 שנים. לאחר פרק זמן נוסף של 5,730 שנים נותרת רק מחצית מן המחצית, כלומר רבע מהכמות המקורית. כך נמשך התהליך עד שהכמות הנותרת של פחמן 14 אינה ניתנת למדידה, וטווח השיטה מוגבל לתיארוך ממצאים שגילם אינו עולה על כ־40,000 שנים. קביעת הגיל מתבססת על מדידת נוכחות האיזוטופ פחמן 14 לעומת פחמן 12. כשיחס הפחמן 14 גבוה אזי הדוגמה היא צעירה, וכשיחס הפחמן 14 נמוך הרי הדוגמה היא עתיקה. בשיטה זו אפשר לתארך רק ממצאים המכילים פחמן, שהם חומרים אורגניים, או שכבות גירניות. שיפור ניכר בשיטת תיארוך זו נעשה בעזרת מחקר טבעות עצים, שהראה כי ריכוז האיזוטופ משתנה מפעם לפעם. לפיכך יש צורך לכייל את התאריך שנקבע במעבדה לתאריך של מניין שנות השמש המקובל.⁴

בפרק זה משובצים מגוון מונחים מתחום הארכיאולוגיה ותחומי מחקר קרובים, ולנוחות הסטודנטים והמעיינים ריכזנו כאן בטבלה 3 את המונחים העיקריים, על פי הקשרם, בשבע קבוצות שונות.

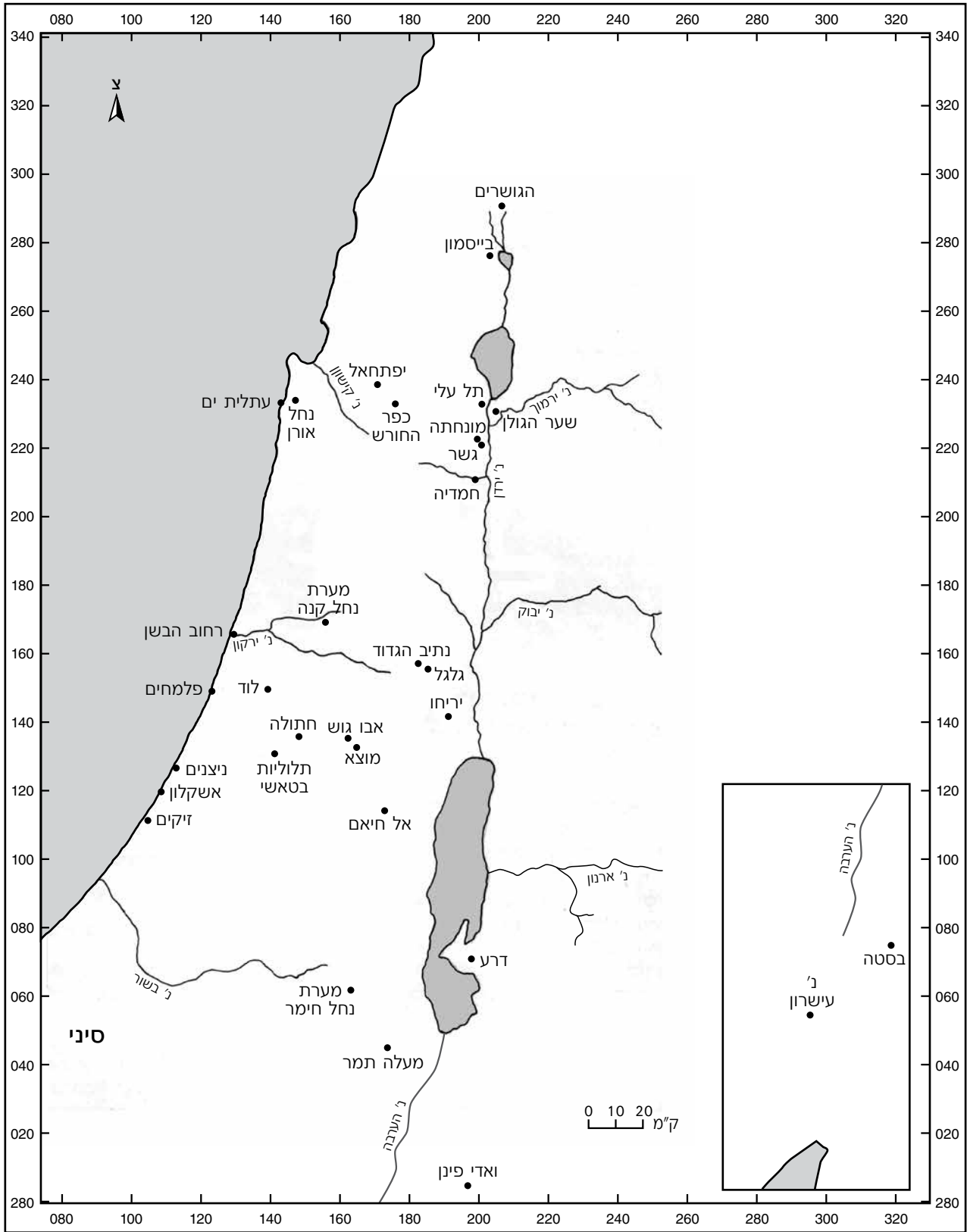
את פרק הזמן של החברות הכפריות הקדומות מקובל לחלק בארכיאולוגיה של ארץ-ישראל לשתי תקופות עיקריות: התקופה הניאוליתית והתקופה הכלקוליתית (איורים 2, 3). התקופה הראשונה נחלקת לארבע תת-תקופות, והתקופה השנייה לשלוש, כמסוכם בטבלה 2. שמות אלו נקבעו במחקר הארכיאולוגי בתהליך ארוך שנמשך עשרות שנים בעקבות חפירות באתרי מפתח, והבהירו את שלבי ההתפתחות ההיסטוריים ומה מאפיין כל אחד מהם. האתרים המרכזיים לתקופות שלנו הם: יריחו, עין עזאל, שער הגולן, מונחתה, תל צף, קטיף, תלוליות ע'סול, ועוד אתרים רבים שיוזכרו בהמשך, בסקירה הפרטנית של כל תקופה ותקופה.³

בעוד התקופה הניאוליתית משקפת את שלבי ההמצאה והפיתוח של אורח החיים החקלאי, התקופה הכלקוליתית מאופיינת בכפרים מבוססים, שהתנהלו בהם פעילות חקלאית אינטנסיבית, קשרים תרבותיים וכלכליים ארוכי טווח, גילוי טכנולוגיות חדשות והכנת הרקע למהפכה העירונית. אוכלוסיית הכפרים הקדומים שישבה קבע כ־6,000 שנים גדלה גידול מסיבי, דבר שהשפיע על כל היבט אפשרי של אורחות החיים.

התאריכים שאני נוקט נקבעו על סמך מדידות של האיזוטופ פחמן 14 בדוגמאות של חומר אורגני שנחשף

3 סקירות ממצות על מרבית האתרים הנזכרים ביחידת הלימוד מצויות באנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל (כרכים 1-4), בעריכת אפרים שטרן, 1992.

4 כרמי ובר-יוסף תש"ן; סגל ואחרים תשנ"ז.

איור 2 אתרי התקופה הניאוליתית.

טבלה 3 מונחי יסוד בפרק על פי הקשרם בתרבות החומרית

<p>דגמי יישוב אתר עונתי אתר קבע כפר עיר</p>	<p>אדריכלות בתים עגולים בתים מלבניים בתי חצר רצפות טיח המגדל ביריחו</p>	<p>דמוגרפיה וארגון חברתי חברה שוויונית חברה מעמדית לחץ אוכלוסייה</p>	<p>כלכלה ציידים ולקטים חברות כפריות קדומות חברות עירוניות ראשית החקלאות ביות צמחים ביות בעלי חיים פסטורליות (רועים)</p>
	<p>מנהגי קבורה קבורה ראשונית קבורה משנית גולגולת מכוירת תנוחה מכווצת מערת קבורה גלוסקמה</p>	<p>אומנות ופולחן צלמית אדם צלמית בעל חיים פסל-אנתרופומורפי מסכה סצנת ריקוד מצבה חותם טקסי מעבר חגים קלנדריים מקדש</p>	<p>תרבות חומרית כלי צור להב מגל ראש חץ אובסידיאן כלי אבן גיר כלי בזלת כלי חרס כלים לבנים (White Ware) כלי מתכת פירוטכנולוגיה</p>

על פני כדור הארץ, שהשפיע במיוחד על האזור הסוב-טרופי. בעלי חיים ובני האדם התרכזו בנאות מדבר, למדו להכיר זה את זה, וביתו בעלי החיים. עיסוקו של צ'יילד היה עיוני בלבד, והוא לא יצא לבדוק את הנחותיו בעבודת שטח ארכיאולוגית במזרח הקדום.

החוקר הראשון שיזם משלחת חפירות לאתר מתקופת ראשית החקלאות היה רוברט בריידווד (R. Braidwood) מהמכון המזרחני של אוניברסיטת שיקגו. לדעתו החלה החקלאות באזור הגבעי המקיף את "הסהר הפורה" מצפון, בשולי הרי הטאורוס והזגרוס. זאת משום שבאזור זה חיים בטבע זני הבר של הצמחים (דגניים וקיטניות) ובעלי החיים (עז, כבש, בקר, חזיר) שאותם ביית האדם במהלך התקופה הניאוליתית. משלחתו חפרה בכורדיסטן, באתר ג'רמו (Jarmo), ומלבד ארכיאולוגים השתתפו בה גם זואולוגים ובוטנאים. בשנת 1947 פרסם בריידווד מאמר על תוצאות חפירתו, ובו כינה את ג'רמו "הכפר הקדום בעולם".

בשנת 1952 יצאה החוקרת הבריטית קתלין קניון (K.M. Kenyon) לחפור בתל יריחו, ועבדה בו עד שנת 1958.⁶ הייתה זו המשלחת הרביעית בתל, שבו חפרו במשך השנים חמש משלחות שונות. היא חפרה ביריחו כמה תעלות צרות וארוכות לבסיס התל, וחשפה רצף של שלבים שבהם התל

2.1.2 מבוא לתקופות הניאוליתית והכלקוליתית בארץ-ישראל: תולדות המחקר

בשנת 9,500 שנים לפנה"ס בקירוב התחילה התקופה הניאוליתית, שבמהלכה התחולל אחד השינויים המכריעים בתולדות האדם: ביות צמחים ובעלי חיים, כלומר המעבר לחקלאות. דומה שלא ניתן להגזים בחשיבותו של תהליך זה, שהביא שינוי מוחלט בדפוסי ההתנהגות האנושית (טבלה 1): הכלכלה, צורת אתרי המגורים, גודל האוכלוסייה, הארגון החברתי, קשרים, פולחן ואומנות. אורח החיים הפליאוליתי, שנמשך מעל שני מיליון שנים והתאפיין בחיים בקבוצות קטנות, בכלכלת ציד ולקט, ובמגורים באתרים עונתיים בא אל קצו. במקומו החלו להתפתח בארץ הכפרים הקדומים בעולם. שלוש שאלות מרכזיות נשאלות לגבי תהליך זה: (1) **מתי** התרחשו השינויים? (2) **היכן** התרחשו שינויים אלו; (3) **מדוע**, כלומר מה היו הגורמים לשינויים אלו? נדון בשאלות מרכזיות אלו להלן (בסעיף 2.4.1).

החוקר הראשון שעסק בנושא של ראשית החקלאות (בשנת 1932) היה גורדון צ'יילד (V.G. Childe), והוא שטבע את המונח ה"מהפכה הניאוליתית".⁵ לדבריו, עם סיום תקופת הקרח האחרונה, לפני כ-20,000 שנה, חל תהליך התייבשות

6 קניון תשכ"א.

5 צ'יילד תש"י.

התקופה הניאוליתית הקדם־קרמית ג. התברר שחוקרים כמו ז'אן פרו (J. Perrot), שטענו לפער יישובי של כאלף שנים בכל ארץ־ישראל, טעו. לא היה פער של ממש בתולדות הארץ, אלא חוסר בידע במחקר הארכיאולוגי.

התפתחות נוספת בהגדרת רצף התרבויות קשורה לתקופה שקניון הגדירה "ניאוליתית קרמית ב". חפירות בכמה אתרים, מחקר שיטתי של כלי חרס ותאריכים רדיומטריים הבהירו שמדובר בשני שלבים תרבותיים שונים, והצביעו על קרבה גדולה יותר של תרבות זו לתרבות התקופה הכלקוליתית מאשר לתרבויות הקודמות של התקופה הניאוליתית. לפיכך כינוי זה אינו מקובל עוד כיום, ובמקומו נשתמש כאן בכינויים "תקופה כלקוליתית קדומה" ו"תקופה כלקוליתית תיכונה".

התקופה הכלקוליתית המאוחרת הוגדרה לראשונה בחפירות תלוליות ע'סול מצפון לים המלח. תקופה זו מוכרת במאות אתרים, מהם כפרים ומהם בתי קברות. היא ידועה טוב יותר מכל התקופות האחרות הנידונות בפרק זה.

יש דעות שונות על המעבר מהתקופה הניאוליתית לתקופה הכלקוליתית. כמה חוקרים משייכים תרבות מסוימת לשלב מאוחר בתקופה הניאוליתית, ואילו כאן אגדיר את אותה התרבות כשלב קדום בתקופה הכלקוליתית. חילוקי דעות דומים קיימים גם במעבר מתקופת הברונזה הקדומה לתקופת הברונזה התיכונה, ובמעבר מתקופת הברונזה המאוחרת לתקופת הברזל. כדי למנוע בלבול, יש להיות מודעים לחילוקי הדעות הקיימים בנוגע לכל תקופה ותקופה.

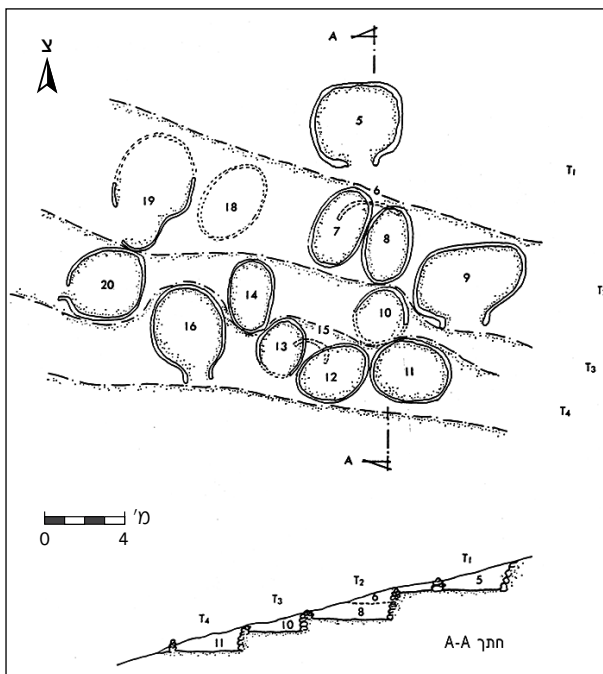
היה מיושב. בתוך שנתיים הובהר כי מרבית השרידים בתל הם מהתקופה הניאוליתית, ועובי ההצטברות מתקופה זו מגיע לעשרה מ' בערך. לראשונה בתולדות המחקר הארכיאולוגי של המזרח הקדום הוגדר רצף של ארבעה שלבים תרבותיים בתקופה הניאוליתית. הקדום שבהם מקיף את התקופה הניאוליתית הקדם־קרמית א ואת התקופה הניאוליתית הקדם־קרמית ב. לאחר מכן היה ביריחו פער יישובי והמקום נעזב לכמה מאות שנים. עם חידוש היישוב בתל הוגדרו שני שלבים נוספים: התקופות הניאוליתית הקרמית א והניאוליתית הקרמית ב. החלוקה הכרונולוגית הבסיסית שנקבעה בידי קניון מקובלת בעיקרון עד היום, עם שינויים קלים.

בשלב הקדום ביותר ביריחו, בתקופה הניאוליתית הקדם־קרמית א, נתגלו שרידי בנייה ציבורית מרשימים ביותר. הם כללו חומה ומגדל שגובהו שמונה מ'. על פי תאריכים רדיומטריים (בשיטת פחמן 14) התברר, כי היישוב ביריחו קדום באלף שנים בערך מהיישוב שנחשף בג'רמו. קניון כינתה את יריחו "העיר הקדומה בעולם", אולי כתגובה אירונית למאמרו של ברידוד שהוזכר לעיל. כיום ברור שהתהליכים הקשורים לראשית החקלאות בחלק זה של העולם, במערב אסיה, באירופה ובצפון אפריקה, החלו באזור הלבנט, בדרום טורקיה, סוריה וארץ־ישראל.

השלמת הכרתו של רצף התקופות הניאוליתיות בלבנט נעשתה כאשר בשנת 1983 החל גרי רולפסון (G. Rollefson) לחפור באתר הניאוליתי עין ע'זאל, שליד רבת עמון. התברר כי בזמן שתל יריחו היה נטוש לאחר התקופה הניאוליתית הקדם־קרמית ב התקיים שלב תרבותי נוסף, שהוצע לכנותו

2.2 רצף התקופות

בתי המגורים התאפיינו במתאר עגול או סגלגל. חלקם קטנים ושטחם כעשרה מ"ר, ואילו הגדולים שבהם שטחם עד כ־30 מ"ר. אתר נחל אורן נחפר במלואו ונמצאו בו 18 בקתות עגולות (איור 4). בתוך המבנים נמצאו בדרך כלל שטח להכנת מזון ובו אבני שחיקה ומוקד אש לבישול. כלי אבן נפוץ באתרי התקופה, ששימש להכנת מזון, הוא לוח שטוח ובו שקעים רדודים (ספלולים). נראה שכל בית שימש משפחה גרעינית אחת, והכנת האוכל הייתה מרכיב מרכזי בו.

איור 4 נחל אורן: תוכנית כפר המורכב כולו ממבנים מעוגלים, התקופה הניאוליתית הקדם-קרמית א. זהו היישוב היחיד במזרח התיכון מתקופה זו שנחשף בשלמותו (חפירה ותוכנית, מ' שטקליס ות' נוי).

בדרך כלל מקובל בספרי לימוד בארכיאולוגיה להציג כל אחת מתקופות באופן מקיף. כך היינו מצפים שכל אחת משבע התקופות הנידונות כאן תוצג בפרק עצמאי משל עצמה. אבל מכיוון שספר הקורס הנוכחי בארכיאולוגיה של ארץ-ישראל מתמקד בתקופות הברונזה והברזל, הרי התקופות הניאוליתית והכלקוליתית הן מבוא בלבד ולא מטרה בפני עצמן. לפיכך החלטתי לשנות מהנהוג המקובל, ובמקום להדגיש כל תקופה בפני עצמה, בחרתי להדגיש את התהליכים המרכזיים בפרק הזמן הנידון, ותהליכים אלו נסקרים, כל אחד בתת-פרק נפרד, לאחר הצגת התקופות עצמן.

2.2.1 התקופה הניאוליתית הקדם-קרמית א

השלב הראשון של התקופה הניאוליתית מוכר ממספר קטן למדי של אתרים.⁷ בולט בייחודו ריכוז יישובים מסביב לים המלח. מצפון נמצאים היישובים יריחו, נתיב הגדוד, גלגל ועין סוחון. במרכז החוף המזרחי, בממלכת ירדן, נמצאים דרע וזהרת א־דרע.² במערב, במדבר יהודה, נמצאים האתרים של אל־חיאם ועין דראת. כן מוכרים אתרים מספר באזור האקלים הים תיכוני: נחל אורן, חתולה וגשר. שטחם של האתרים הוא בין דונם אחד ל־25 דונם. מכאן שבכל כפר התגוררו בין 30 ל־500 בני אדם. מערך יישובי של ממש התפתח באזור יריחו, שבו נמצאים שלושה אתרים חשובים במיוחד: יריחו ששטחו כ־25 דונם, נתיב הגדוד ששטחו כ־18 דונם וגלגל כארבעה דונם.

7 לדין כללי בתקופה ראו: Bar-Yosef and Belfer-Cohen 1989.

איור 6 גשר: קבוצת ראשי חץ מטיפוס אל-חיאם האופייניים לתקופה הניאוליתית הקדם-קרמית א (חפירה ' גרפינקל, צילום ג' לרון).

להב הצור לגבעולי הצמח ("ברק שימוש"). הגרזנים שימשו בעיקר לכריתת עצים ועבודות עץ, כמו עיצוב קורות לבנייה וכלים למיניהם.⁹ באתר של גשר, הנמצא ליד מרבצי הזלת של הגליל המזרחי, נמצא בית מלאכה לייצור גרזנים ועליים מבזלת. הגרזנים נעשו בקפידה וחלקם העליון לוטש (איור 7). מכאן כנראה הפיצו מוצרי בזלת מוגמרים לאתרים כמו נחל אורן, חתולה, נתיב הגדוד וירחו.

איור 7 גשר: גרזני בזלת מלוטשים, התקופה הניאוליתית הקדם-קרמית א (חפירה ' גרפינקל, צילום רשות העתיקות).

איור 5 גשר: מבט מקרוב לאזור הכנת מזון במבנה מעוגל, הכולל מכתש בזלת רדוד ומוקד עגול מאבנים קטנות, התקופה הניאוליתית הקדם-קרמית א (חפירה וצילום ' גרפינקל).

כאשר ניטשו המבנים, הושארו כלי השחיקה על רצפות הבתים או בחצר (איור 5). מתקופה זו ואילך, בחפירות בתי מגורים של התקופות הניאוליתית והכלקוליתית נמצאים בבתי המגורים מגוון גדול של כלים, כמו קערות, מכתשים, לוחות שחיקה, עליים, אבני שחיקה, אבני משחזת או משקולות, העשויים ממגון מינרלים, כגון אבן גיר, בזלת ואבן חול.⁸

כלי העבודה העיקריים נעשו מצור, וכללו שלושה טיפוסים כלים חדשים, ששימשו לאורך כל התקופה הניאוליתית: ראשי חיצים, להבי מגל וגרזנים. ראשי החיצים בעלי המתאר הסימטרי האווירודינמי שימשו בעיקר לציד, ומעידים על שימוש בחץ וקשת (איור 6). להבי המגל שימשו לקציר, ועל הקצה הפעיל שלהם מופיע ברק שנוצר בעקבות החיכוך בין

איור 8 יריחו: ריכוז של תשע גולגולות כפי שנמצאו מונחות על רצפת חצר, התקופה הניאוליתית הקדם־קרמית א (חפירות ק' קניון, צילום באדיבות ס' ליידלאו, המכון לארכיאולוגיה UCL).

בתקופה זו די נדירים וכוללים בעיקר צלמיות נשים מגולפות באבן גיר או מכוררות בטין וצרופות.¹³ צלמיות בעלי החיים שנמצאו באתרי התקופה הם בעיקר של ציפורים. נמצאו גם חלוקי אבן שעוטרו בדגמים גיאומטריים. בגלגל נמצאה בקתה במתאר כמעט רבוע ובה ריכוז של צלמיות חרס קטנות. בתערוכה שהתקיימה במוזיאון ישראל הוצע לפרש מבנה זה כ"בקתת השמאן", מקום מגוריו של מנהיג דתי שערך טקסים הקשורים לטרנס.

מבחינת הפעילות הציבורית בולטים בייחודם הממצאים מיריחו ובהם מגדל, חומה וחפיר צמוד לחומה מבחוץ (איור 9). הצעות שונות הועלו בנוגע למשמעות המגדל, החומה והחפיר, כגון: ביצור נגד אויבים, הגנה מפני הצפות, סמל סטטוס מאגי או מבנה פולחני עם קשר לגרמי שמים בעונות מסוימות של השנה.¹⁴ כך או אחרת, ברור שמדובר כאן בפעילות הדורשת מאמץ משותף של עשרות בני אדם. מבני הציבור המרשימים ביותר מתקופה זו נמצאו באתר של גובקלי טפה בדרום־מזרח טורקיה. באתר זה נבנו מבנים מונומנטליים במתאר עגול, ובהם מתנשאים עמודי אבן שמשקל כל אחד מהם כמה טונות, ובהם גולפו דמויות בעלי חיים.¹⁵

מלבד מסחר במוצרי צריכה עשויים בזלת או אבן חול, נמצאו בחלק מאתרי התקופה גם חומרי יבוא נדירים, כגון אובסידיאן, מינרל הנוצר מפעילות וולקנית, הדומה לזכוכית. פריטי האובסידיאן דומים לפריטי צור בצורתם הכללית, אלא שהם שקופים או בעלי גוון שחור נוצץ. ביריחו נמצאו מתקופה זו כ־500 פריטי אובסידיאן ובנתיב הגדוד כחמישים, אך באתרים כמו גלגל או גשר הם לא נמצאו כלל. מרבצי אובסידיאן נמצאים במזרח התיכון באנטוליה ובארמניה, והימצאותם באתרים ניאוליתיים וכלקוליתיים בארצנו מעידה על קשרי מסחר בטווחים של 800 ק"מ ויותר. יחד עם האובסידיאן יובאו גם זרעים, בעלי חיים מבויתים, אמונות ודעות ומידע פוליטי, וגם מחלות. כך התגבשה בתקופה הניאוליתית מערכת מורכבת של קשרי גומלין, שהקיפו שטחים נרחבים מאוד.

חפצי קישוט בתקופה זו היו חרוזים ותליונים מאבן ירוקה, וקונכיות מהים התיכון או מהים האדום.¹⁰ ביריחו נמצאו כ־100 חפצי קישוט מאבנים ירוקות. בגשר נמצאה מחרוזת של 14 חרוזים מטין צרוף. לעשיית החרוזים נבחרה אדמה מתאימה, שעורבבה במים ונוצרה תערובת של בוץ. הבוץ כויר לצורה מעוגלת סביב חוט, והושאר להתייבש במשך כמה ימים. הפריטים היבשים נצרפו באש, החוט התכלה והשאיר נקב לכל אורך החרוז. זו אחת הדוגמאות הקדומות ביותר בארץ לשימוש בטכנולוגיה שהובילה בסופו של דבר לייצור כלי חרס.

כל עצמות בעלי החיים שנמצאו באתרי התקופה היו של חיות בר, והתזונה הבשרית הושגה מציד בעלי חיים. התזונה הצמחית כבר הושגה בחלקה הגדול בגידול מכוון של צמחי בר. בגלגל נמצאו כרבע מיליון גרעינים של שעורת בר וכ־120,000 גרעיני שיבולת שועל. כן נמצאו בגלגל תאנים, שנקטפו אולי מעצים שכבר גודלו במתכוון.¹¹

המתים נקברו בדרך כלל בחצרות, בבתים נטושים ואף בבתים רגילים מתחת לרצפות בתנוחה מכווצת.¹² לעיתים, לאחר שהבשר התכלה, נפתח הקבר מחדש והגולגולת הוצאה ממקומה. ריכוזים של גולגולות נמצאו בכמה אתרים, מונחות על הרצפה. הדוגמה הבולטת ביותר למנהג זה הן תשע גולגולות שנמצאו יחד ביריחו (איור 8). חפצי האומנות

13 על דמות האדם באומנות, בשלבים השונים של התקופה הניאוליתית, ראו נוי תשנ"ט.

14 ראו למשל 2011 Barkai and Liran, Bar-Yosef 1986.

15 רונן תשע"ד.

10 לשימוש בצדפים ראו Bar-Yosef Mayer 2005.

11 לדיון בממצא הבוטני בגלגל ראו כסלו, תשנ"ח.

12 לדיון במנהגי הקבורה בשלבים השונים של התקופה הניאוליתית ראו גופר והרשקוביץ תשנ"ד.

איור 9 יריחו: מגדל אבן שגובהו שמונה מ' ובו גרם מדרגות המוביל מבסיסו ועד ראשו – התקופה הניאוליתית הקדם-קרמית א. למגדל צמודה מבחוץ חומה ומעבר לה נחפר חפיר. זהו המונומנט הקדום ביותר שנחשף עד כה בעולם (חפירה ק' קניון, צילום ד' חריס).

בשום אתר אחר; ויש בו בנייה ציבורית יוצאת דופן של מגדל, חומה וחפיר. נראה כי יריחו שימשה מרכז אזורי לאוכלוסייה נרחבת ולא רק לתושבי המקום, ושהתקיימו דגמי יישוב מורכבים כבר בשלב הראשון של התקופה הניאוליתית.

מעמדה המרכזי של יריחו בתקופה הניאוליתית הקדם-קרמית א בולט בכל היבט אפשרי: זהו האתר הגדול ביותר בארץ ושטחו 25 דונם; גובה ההצטברות של שרידי התקופה מגיע עד שמונה מ'; ממצאים מיובאים כמו אובסידיאן ואבנים ירוקות נמצאו בכמויות שאינן מוכרות

איור 10 בייסמון: רצפת טיח של מבנה מלבני, התקופה הניאוליתית הקדם־קרמית ב (חפירה מ' לשווליה, צילום באדיבות המרכז הצרפתי למחקר בירושלים - CRFJ).

משקל הרצפה שבעה טונות. במבנה אחר משקל הרצפה הוא כ־1.5 טון. היו גם מבנים ללא רצפות טיח כלל, וברירחו נתגלה מבנה שעל רצפתו הונחה מחצלת עגולה. המחצלת עצמה נתכלתה מזמן, ורק הטביעה שלה שרדה. אשר למשמעות ההבדלים במבנים באותו יישוב, הכנת הרצפות הייתה כרוכה בעבודה רבה: איסוף אבני גיר, בניית כבשנים לשרפת סיד, איסוף חומרי בערה, הפעלת הכבשן במשך כמה ימים, ערבוב הסיד השרוף במים, הכנת תערובת הטיח ויציקתו. על כן אפשר להציע שההבדלים בכמויות הטיח בין המבנים משקפים ריבוד חברתי.¹⁸ הפקה של מוצרי גיר שרוף בקנה מידה תעשייתי היא ראשית הפירוטכנולוגיה, כלומר טכנולוגיה הדורשת חום גבוה להפקת מוצרים. ייתכן שההפקה והריצוף נעשו בידי אנשי מקצוע מומחים.

לקראת סוף התקופה הניאוליתית הקדם־קרמית ב התפתחה בעבר הירדן, מאזור ים המלח ודרומה, אדריכלות מיוחדת שכללה מבנים גדולים ומרובי חדרים. השטח במקצתם, כגון בסטה או ואדי שועב, עולה על 100 דונם. הבנייה נעשתה

2.2.2 התקופה הניאוליתית הקדם־קרמית ב

השלב השני של התקופה הניאוליתית מוכר ממספר רב של אתרים, חלקם כפרים חקלאיים באזור הים תיכון ואחרים מחנות ארעי של ציידים־לקטים באזורי המדבר.¹⁶ עם האתרים מהקבוצה הראשונה נמנים יריחו, בייסמון, מונחתה, תל עלי, אבו גוש, יפתחאל, נחל אורן, כפר החורש ועין ע'זאל בעבר הירדן.¹⁷ שטח היישובים הוא מעשרה דונם ועד אתרים ענקיים המשתרעים על 140 דונם. ברור שחל גידול ניכר בצפיפות האוכלוסייה בארץ ובגודל הקהילות. צורת בתי המגורים השתנתה ממתאר עגול למתאר מלבני, ושטח המבנים הוא בין 50 ל־100 מ"ר. במקרים רבים יש חלוקה פנימית של הבית לחדרים.

תשומת לב מיוחדת הושקעה ברצפות, שנעשו מגיר שרוף (איור 10). במבנה אחד ביפתחאל, ששטחו כ־110 מ"ר,

¹⁶ לדין בתקופה ראו Kuijt and Goring-Morris 2002

¹⁷ לדיונים מפורטים במגוון אתרים ראו פרו, תשכ"ט; גורינג־מוריס תשנ"ה; רולפסון תשנ"ו; חלאילה ואחרים תש"ע.

¹⁸ ראו גרפינקל תשמ"ו.

איור 12 יפתחאל: שני גרעיני צור מטיפוס נויפורמי להפקת להבים ארוכים וישרים, התקופה הניאוליתית הקדם-קרמית ב. בפריט משמאל רואים את חזית הגרעין עם צלקות של להבים שכבר הוסרו. בפריט מימין רואים את הגרעין מהצד, כאן עם מתאר משולש, אך לפעמים המתאר דמוי טרפז (חפירה וצילום ' גרפינקל).

להלן (2.4.1) נדון בתופעה של ביות צמחים ובעלי חיים לאורך התקופות. כאן אקדים ואומר כי הבסיס הכלכלי של אנשי התקופה הניאוליתית הקדם-קרמית ב התבסס על חקלאות של דגנים וקטניות מתורבתים. ביפתחאל, למשל, נמצאו על רצפת מבנה כ־3,000 זרעי פול, וכמיליון

איור 13 יפתחאל: מגוון ראשי חץ האופייניים לתקופה הניאוליתית הקדם-קרמית ב (חפירה וצילום ' גרפינקל).

איור 11 בסטה, עבר הירדן: אחת הדוגמאות לארכיטקטורת אבן בעלת שתי קומות, שהתפתחה בדרום עבר הירדן בשלהי התקופה הניאוליתית הקדם-קרמית ב (חפירה ה"ג גיבל וה' ניסן, צילום ' גרפינקל).

מלוחות אבן, והשתמרה לעיתים לגובה של שלושה-ארבעה מ'. היא כוללת פתחי דלתות, חלונות וקומה שנייה (איור 11). בנייה כזאת לא נתגלתה עד היום ממערב לירדן.

בתקופה זו פותחה טכנולוגיית סיתות צור מיוחדת להפקת להבים ארוכים וישרים. בשיטה זו ייצרו תחילה גרעין צור בעל שני משטחי נקישה מנוגדים, וכך התקבל מתאר טרפזי, דמוי ספינה. מכאן נובע הכינוי המקובל: "טכנולוגיה נויפורמית" (איור 12). הלהבים הופקו לסירוגין משני משטחי נקישה מנוגדים. נעשה שימוש גם בצור בגוון ורוד. עד היום לא הובהר אם קיים צור כזה בטבע, או שהצבע מקורו ב"בישול", כלומר חימום איטי המשפר את תכונות הצור. באתר של מוצא שליד ירושלים נתגלה מטמון מדהים של כ־70 להבים ארוכים במיוחד, שנעשו בטכניקה נויפורמית, בצור ורוד. הלהבים סותתו בידי בעל מקצוע מנוסה במיוחד, אל נכון אחד מסתתי הצור המעולים ביותר שפעלו אי פעם בפרהיסטוריה של המזרח הקדום.

כלי העבודה העיקריים נעשו כמקודם מצור, אלא שצורתם משתנה מעט. ראשי החץ האופייניים הם מהטיפוסים הנקראים: חילוואן, יריחו, גבל ועמוק (איור 13). להבי המגל מתקופה זו ארוכים במיוחד, שכן נעשו על להבים שהופקו בטכניקה נויפורמית. מובן שהמשיכו לייצר באתרים השונים כלי בזלת, כלי אבן גיר וכלים מעצמות בעלי חיים. ביפתחאל נמצאו עדויות לייצור חרוזים מאבן ירוקה. באזור מצומצם נמצאו יחד גוש חומר גלם, שבבים, חרוזים ומקדחי צור שבאמצעותם קדחו חורים בחרוזים. כן נמצאו חרוזים מקונכיות ימיות, כולל צדף פייכושי.

איור 14 יפתחאל: זרעי עדשים ופול, התקופה הניאוליתית הקדם־קרמית ב (חפירה ו' גרפינקל, צילום ח' סלומון).

לחפירה ניתנה ההוראה להוציא את הגולגולת ממקומה, ואז התברר כי נמצאות שבע גולגולות יחד (איור 15). מאז נתגלו גולגולות מכוריות בישראל בבייסמון, בכפר החורש, ביפתחאל ובמערת נחל חימר, בעין ע'זאל בעבר הירדן, בתל רמאד ובתל אסוואד ליד דמשק.¹⁹ גולגולות מכוריות נמצאו גם באתרים באנטוליה: בצאטל היוק ובקושק היוק, אך הן מאוחרות במאות שנים מהגולגולות שנמצאו בלבנט.

איור 15 יריחו: שתי גולגולות מכוריות כפי שנמצאו, התקופה הניאוליתית הקדם־קרמית ב (חפירה ק' קניון, צילום באדיבות ס' לידלאו, המכון לארכיאולוגיה UCL).

וחצי זרעי עדשים (איור 14). בתקופה זו החל ביות העז, אך בה בעת נמשך ציד חיות בר: צבאים, חזירים ובקר. באתרים מסוימים אחוז בעלי החיים המבויתים גבוה ומגיע לכ־80 אחוזים, ובאתרים אחרים רק כ־20 אחוזים מהחיות מבויתות. רמת הביות הייתה אפוא שונה מכפר לכפר. מכיוון שהציד עדיין היה מרכיב מרכזי בכלכלה, לא מפתיע למצוא באתרי התקופה צלמיות בעלי חיים ששימשו כנראה למאגיה של ציד. בעין ע'זאל נמצאו צלמיות שתקועים בהם פריטי צור קטנים, המסמלים כנראה ראשי חץ.

גם בתקופה זו נקברו המתים בדרך כלל בתוך הבתים, מתחת לרצפות, בתנוחה מכווצת. לעיתים נמצאו יחדיו מספר גדול של נקברים, כמו ביריחו, בבייסמון, או בכפר החורש. באתר האחרון, שנחפר בידי ניג'ל גורינג־מוריס, נתגלו גם קברים שנטמנו בהם יחד אנשים ובעלי חיים. בצ'יינו שבטורקיה, מאותה התקופה, נמצא מבנה מיוחד ששימש לקבורה ובו שרידים של 400 נקברים.

כפי שנצפה באתרים שונים, הקברים נפתחו מחדש לאחר שהבשר התכלה, והגולגולות הופרדו ונשמרו בקבוצות. מקצתן נבחרו לטיפול נוסף שכלל צביעה או כיוור (כמפורט להלן בפרק על האומנות). הגולגולות המכוריות הראשונה נתגלתה בחפירות קתלין קניון ביריחו. חלק קטן ממנה בלט מתוך חתך החפירה, ומכיוון שלחתכים ייחסו בחפירה חשיבות עליונה (וראו על שיטות חפירה בפרק א), לא נחפרה הגולגולת עד סוף עונת החפירה. אבל ביום האחרון

¹⁹ על הגולגולות המכוריות נערכו מחקרים רבים, למשל Goren et al. 2001

איור 16 נחל עישרון בבקעת עובדה: אתר חניה מדברי, התקופה הניאוליתית הקדם-קרמית ב. באתר מקבץ צפוף, דמוי כורת דבורים, של מבנים עגולים הבנויים מלוחות אבן. עשרות אתרים דומים מוכרים באזורים המדבריים של הנגב, סיני, עבר הירדן וסוריה (חפירה וצילום נ' גורינג מוריס וא' גופר).

חפצי האומנות מתקופה זו נפוצים יחסית וכוללים חפצים קטנים כגון צלמיות בעלי חיים וצלמיות אדם, וכן פריטי אומנות גדולים: פסלים, מסכות וגולגולות מכוררות. הפריטים הגדולים מעידים, שעם גידול האוכלוסייה שהתגוררה יחד באותו יישוב, החלו לקיים טקסים ציבוריים רבי משתתפים. כדי למשוך את הקהל כבר לא הספיקו צלמיות קטנות, והחלו לייצר חפצים גדולים (להלן בסעיף 2.5.1). בתקופה הניאוליתית הקדם-קרמית ב הופיע לראשונה המנהג של קבורת חפצי פולחן, ואלה נמצאו בבורות שהוטמנו בהם פסלים וגולגולות מכוררות. הקבורה מבטאת ודאי כבוד והערכה לחפצים שהתבלו ויצאו מכלל שימוש, ויש לראות בה מעין גניזה. מנהג זה מתקיים עד ימינו אנו ביהדות בדרך של גניזת כתבי קודש בלויים.

באזורים המדבריים – בנגב, בסיני ובמדבריות עבר הירדן וסוריה – עדיין המשיכו להתגורר חברות של ציידים-לקטים. התנאים האקולוגיים במדבר לא אפשרו אורח חיים חקלאי, וכך נמשכה מסורת החיים של התקופה

מקובל שהגולגולות המכוררות מסמלות פולחן אבות ולפיכך הן מבטאות עלייה בחשיבותו של הייחוס המשפחתי בתקופה הניאוליתית. חיזוק השייכות ליחידה משפחתית מורחבת הוא תהליך מקובל בחברות חקלאיות, שבהן גוברת בהתמדה צפיפות האוכלוסייה, וההשתייכות המשפחתית קובעת את מקומו של כל פרט בחברה ואת מצבו הכלכלי. שמירת הגולגולות של האבות והחפצים שהשתייכו לדור המייסדים, ולעיתים גם לדורות המשך, היא תופעה מקובלת גם כיום בחברות הנמצאות בשלב כלכלי וארגוני הדומה לאנשי התקופה הניאוליתית. על פי פירוש זה היינו מצפים שהגולגולות המכוררות יהיו של גברים זקנים, אך ניתוח אנתרופולוגי מראה כי לעיתים נבחרו לכיור גם גולגולות של נשים צעירות. מכאן שבחירת גולגולות לכיור קשורה כנראה לפולחן מתים, ולא תמיד ברורים לנו כל הפרטים הקשורים לכך.²⁰

20 לדיון בתופעת הגולגולות המכוררות ראו Garfinkel 2014

איור 18 מערת נחל חימר: סלי נצרים שנאטמו בשכבת אספלט וניתן היה להשתמש בהם לאחסון נוזלים, התקופה הניאוליתית הקדם־קרמית ב (חפירה ע' בר־יוסף וד' אלון, צילום ז' רדובן).

וסלים מרוחים בשכבת חימר (אספלט), שאפשרו לשמור בהם נוזלים. טכניקה זו מתוארת במקרא במסורת על משה בתיבה: "ותקח לו תבת גמא ותחמרה בחמר ובזפת ותשם בה את הילד" (שמות ב, ג). במערת נחל חימר נמצאו כלי עצם רבים במיוחד, שהשתמרו היטב. ממצא ייחודי אחר הוא מגל, העשוי כנראה מקרן יעל, ששובצו בו שלושה להבי צור (איור 19). הידיות מתכלות בדרך כלל עם הזמן, ובאתרים נותרים להבי צור בלבד. הממצא ממערת נחל חימר מעיד, שהמתאר המתעגל של המגל, השכיח עד היום, מקורו כבר בתקופה הניאוליתית. במערה נמצא גם מכלול עשיר של חפצי פולחן: גולגולות מכוריות, מסכות, שברים של פסלי טין, צלמיות אדם עשויות על עצמות בעלי חיים וצלמית חיה מגולפת באבן גיר (פריטי האומנות והפולחן יובאו בפירוט בדיון על אומנות התקופה).

יש המציעים לתארך לתקופה הניאוליתית הקדם־קרמית ב את ראשית השימוש במתקני הציד הנקראים "עפיפוני מדבר" (איור 20). כמה מהם נתגלו בארץ, אך מרביתם נמצאים במדבריות עבר הירדן. אלו מלכודות הבנויות משני קירות מתכנסים דמויי משפך, שאורכם יכול להגיע לקילומטר ויותר. עדרי צבאים הוברחו לפתח המלכודת, והם רצו לאורך הקירות, עד שהגיעו לקצה הצר שבו ניצודו בקלות.²³ ציד אינטנסיבי כזה לאורך מאות בשנים גרם ודאי להידלדלות חיות הבר והקשה על קיום אורח חיים המבוסס על ציד ולקט. ואכן בסוף התקופה הניאוליתית הקדם־קרמית ב השתנה בהדרגה גם אורח החיים במדבר על ידי אימוץ מסגרת חיים פסטורלית, כלומר רעיית עדרי

איור 17 במערת נחל חימר שבמדבר יהודה התגלה שפע של ממצאים מחומרים אורגניים וריכוז חפצי פולחן, מהתקופה הניאוליתית הקדם־קרמית ב. אלו כוללים אריג מחוטי פשתן, כנראה כובע (חפירה ע' בר־יוסף וד' אלון, צילום ז' רדובן).

הפליאוליתית. אוכלוסיית המדבר חיה בקבוצות קטנות, נדדה בין אתרי קיץ לאתרי חורף, ליקטה מזון צמחי וצדה בעלי חיים. אתריה נחפרו בהר הנגב, כגון הר חורשה ועין קדיס, ובבקעת עובדה, בנחל עישרון ובנחל רעואל.²¹ אתרי החורף נבנו כמקבץ צפוף של חדרים עגולים וחצרות (איור 16). מוצאים בהם אחוז גבוה של ראשי חצים, ואילו להבי מגל וגרזנים נעדרים לחלוטין. בנחל עישרון נמצאו גם כלי שחיקה: אבני רכב ואבני שכב, המעידים על חשיבותו של המזון הצמחי.

ממצאים יוצאי דופן נתגלו בחפירות של עופר בר־יוסף ודוד אלון במערת נחל חימר שבמדבר יהודה.²² תנאי היובש של המקום שימרו את החפצים שהיו מחומרים אורגניים, המתכלים בדרך כלל (איורים 17, 18). בנחל חימר נמצאו חוטים, בדים מפשתן, מחצלות מסיבי צמחים, חרוזי עץ

21 לדיון מפורט באתר של נחל עישרון ראו גורינג־מוריס וגופר תשמ"ז.

22 ראו בר־יוסף ואלון תשמ"ז.

תהליך התרכזותן של קבוצות אוכלוסייה גדולות והולכות, ושל הבדלים מעמדיים החלו כבר בתקופה הניאוליתית הקדם־קרמית א. באזור יריחו התקיימו, בחלק מהתקופה לפחות בו בזמן, שלושה כפרים: יריחו, נתיב הגדוד וגלגל. בתקופה הניאוליתית הקדם־קרמית ב התחזקה התופעה, והדגם היישובי היה מורכב יותר והתקיימו בו אתרי מגורים מגוונים בגדלים שונים. נתגלו יישובים קטנים שהשתרעו על פני דונמים אחדים (נחל אורן, כפר החורש), אתרים של 15–25 דונם (יפתחאל, יריחו) ולצדם אתרים גדולים במיוחד בעבר הירדן: בסטה (120 דונם) ועין ע'זאל (140 דונם). מלבד המדרג בין האתרים ניכר גם מדרג באתר עצמו. זאת אנו למדים ממוצרי גיר שרוף, המצריכים פעילות קבוצתית להפקתם, אך מחולקים בצורה לא שווה בין מבני הכפר השונים. זוהי עדות לקיומו של מדרג חברתי כבר בשלב זה. מכאן ואילך אנו עדים לקיומם של יישובים מרכזיים שהתגוררו בהם יחד כמה אלפי נפשות, תופעה חסרת תקדים בהיסטוריה האנושית.

מבחינה אדריכלית התגבש בתקופה הניאוליתית הקדם־קרמית ב מבנה המגורים המלבני. בית המגורים העגול שאפיין את התקופה האפי־פליאוליתית ואת התקופה הניאוליתית הקדם־קרמית א הוחלף במבנים עם חדרים מלבניים שהותקנו בהם רצפות טיח מרשימות. הופעת ארכיטקטורה מעוגלת בשלבים הראשונים של התיישבות קבע, והחלפתה במבנים מלבניים היא תופעה אוניברסלית שנצפתה במקומות שונים בעולם.

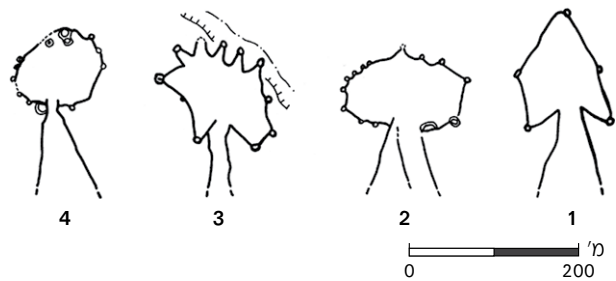
איור 19 מערת נחל חימר: מגל מחומר קרני שבו משובצים 3 להבי צור, התקופה הניאוליתית הקדם־קרמית ב (חפירה ע' בר־יוסף וד' אלון, צילום ז' רדובן).

2.2.3 התקופה הניאוליתית הקדם־קרמית ג

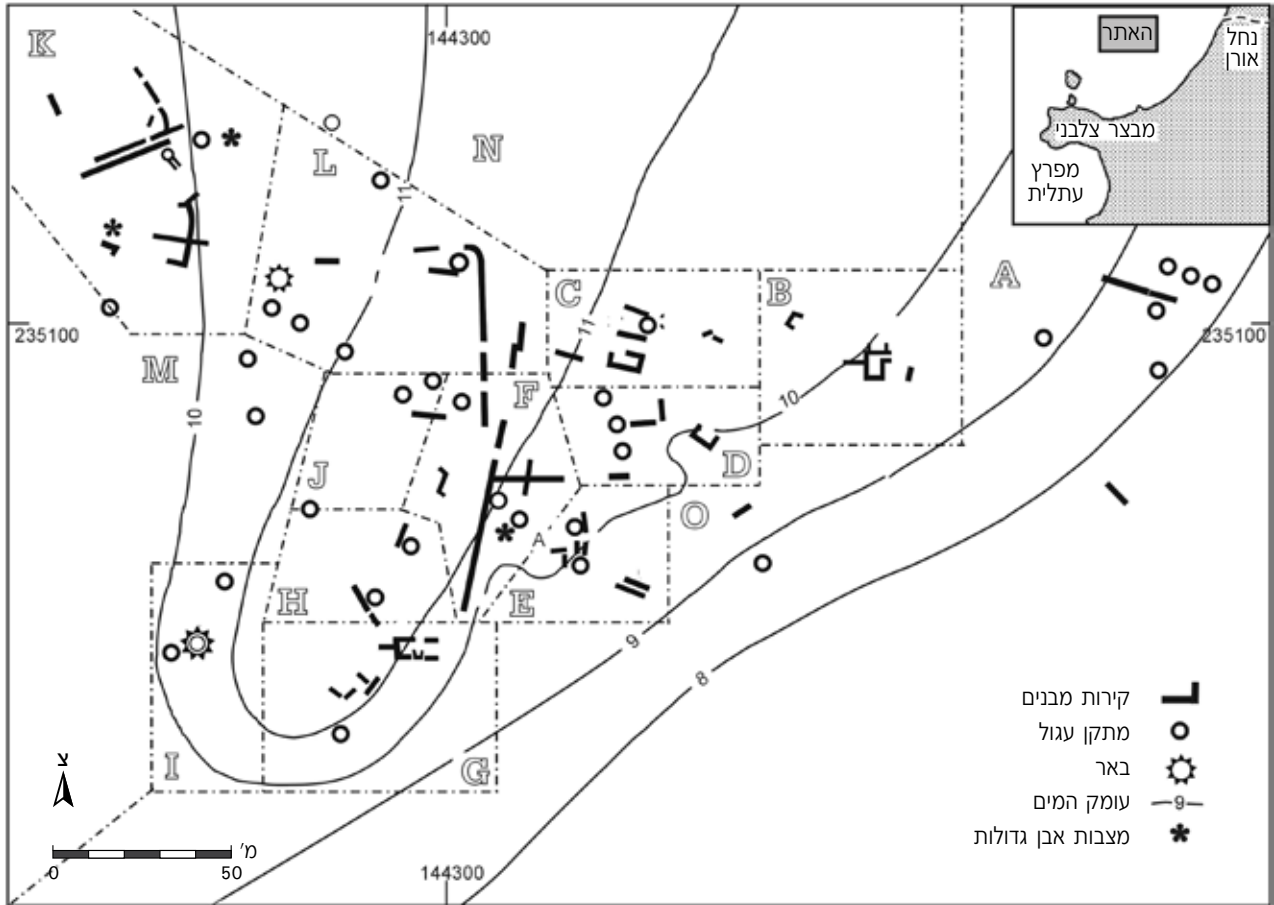
במשך עשרות שנות מחקר לא היה ברור מה התרחש לאחר סיום התקופה הניאוליתית הקדם־קרמית ב. החפירות ביריחו העידו על פער יישובי באתר. הועלתה אף ההצעה שלא רק ביריחו היה פער יישובי, אלא הארץ כולה הייתה ריקה מתושבים במשך כאלף שנים עקב יובש אקלימי. רק בעקבות החפירות באתר של עין ע'זאל על יד עמאן בשנת 1983, נתגלתה החוליה החסרה, והוגדר שלב חדש: התקופה הניאוליתית הקדם־קרמית ג. מעין ע'זאל פורסמו עד כה רק נתונים מועטים, אך ממערב לירדן שלב זה מוכר מחפירות אחדות: הגושרים בעמק החולה, תל עלי ושער הגולן ליד הכנרת, עתלית ים ואשקלון לחופי הים התיכון, ומוצא בהרי יהודה.

בחפירות ובסקר תת־ימי שערך אהוד גלילי באתר עתלית ים, השקוע כתשעה מ' מתחת לפני הים, תועדו חלקים נרחבים

עייזים וכבשים.²⁴ מי היו הבדואים הראשונים במדבריות המזרח הקדום? האם ציידים־לקטים ששינו את בסיסם הכלכלי מציד לחברת רועים, או שמא התרחש תהליך התפשטות של תושבים מהכפרים החקלאיים אל אזורי שוליים והכחדת אוכלוסיית הציידים המקורית?

איור 20 דיווילה, עבר הירדן: ארבע דוגמאות של מלכות ציד המכונה "עפיפון מדבר", התקופה הניאוליתית הקדם־קרמית ב (חפירה ותוכנית א' בייטס, מתוך דוח החפירה הסופי).

איור 21 עתלית ים: תוכנית יישוב השקוע מתחת לפני הים התיכון בחוף הכרמל, התקופה הניאוליתית הקדם־קרמית ג (חפירה ותוכנית א' גלילי).

איור 22 עתלית ים: הבאר הקדומה בארץ, התקופה הניאוליתית הקדם־קרמית ג. האתר נסקר ונחפר בצלילה, בשיטות המקובלות בארכיאולוגיה תנ"מית (חפירה וצילום א' גלילי).

של כפר מהתקופה הניאוליתית הקדם־קרמית ג.²⁵ במקום נמצאו מבנים מלבניים עם רצפות מאדמה כבושה. בין המבנים נמצאו קירות ארוכים ששימשו כנראה להפרדת שטחים בתוך הכפר, ואולי כמכלאות לבעלי חיים (איור 21). מצבות אבן גדולות, שרוכזו בחצי עיגול, שימשו כנראה לפולחן. בעתלית ים אף נמצאו כמה בארות שנחפרו אל מפלס מי התהום הקדום (איור 22). אלו הן הבארות הקדומות ביותר בארץ ומהקדומות בעולם. רק בקפריסין נמצאו בארות קדומות יותר, שתוארכו לתקופה הניאוליתית הקדם־קרמית ב. באר אחת בעתלית ים נחשפה במלואה: קוטר שני מ' ועומקה תשעה מ'. החלק העליון שנחפר לתוך אדמה דופן באבן, ושני המטרים האחרונים נחצבו לתוך הכורכר. באתר התגלו אלפי עצמות של דג הנצרך, המעידים על דיג מתמחה, ונראה שזהו אחד מכפרי הדייגים הקדומים בעולם. השלדים הרבים שנחשפו מעידים שהמשיכו לקבור את המתים בתוך היישוב בתנוחה מכווצת, אך בלי להפריד

25 ראו Galili et al 2004

איור 23 באשקלון נחשף אתר חניה עונתי על שפת הים התיכון, התקופה הניאוליתית הקדם־קרמית ג. האתר מתאפיין בכמות גדולה של מוקדי אש עגולים, שחלקם נבנה על פני השטח וחלקם נחפרו לתוך בורות רדודים (חפירה וצילום 'י' גרפינקל).

בטכניקה נויפורמית ירדה בחשיבותה וכמעט נעלמה. ראשי החץ קטנו וגודלם ארבעה עד שישה ס"מ בממוצע. בשלב זה הופיעו להבי מגלים עם שינון עמוק, האופייניים בעיקר לתקופת הניאוליתית הקרמית, והיו אכן חוקרים שתיארו בטעות אתרים של התקופה הניאוליתית הקדם־קרמית ג לתקופה הניאוליתית הקרמית. כן אופיינית לתקופה סכין צור ארוכה שנעשתה מצור לווחי, המוכרת באשקלון בדרום ובאתר הגושרים בצפון.

האומנות והפולחן משלב זה כמעט אינם מוכרים. בתל עלי התגלו כמה חפצי אומנות: צלמית מטין צרוף, תליון אבן גיר מגולף בקפידה, וכמה חלוקי אבן גיר ועליהם חריטות של קווים מקבילים. בעתלית ים נמצא מתקן פולחני המורכב כאמור ממצבות אבן גדולות הניצבות בחצי עיגול. המתים, כאמור, המשיכו להיקבר בתחומי אתר המגורים בתנוחה מכווצת, אך הגולגולות הושארו במקומן. באשקלון נתגלה שלד אחד שרוף בחלקו, בקבורה משנית.

2.2.4 התקופה הניאוליתית הקרמית

התקופה הניאוליתית הקרמית, כפי שמעיד שמה, מתאפיינת בהופעת כלי חרס (איור 24). לעומת אוכלוסיות נודדיות, יושבי קבע בכפרים יכולים לאגור מצרכים רבים ומגוונים ובכלל זה חפצים כבדים או שבירים. כך החל שימוש נרחב בכלי החרס בתקופה הניאוליתית הקרמית, והייתה זו מהפכה של ממש בארגון משק הבית הקדום. לכלי החרס היה מגוון שימושים: מכלים לאחסון נוזלים ומוצרי צריכה, איסוס יבולים, הכנת מזון והגשתו. הבישול בכלי חרס פתח

את הגולגולות. במחקר אנתרופולוגי נמצא שהאוכלוסייה בעתלית סבלה ממחלה תורשתית הנקראת אנמיה חרמשית (sickle-cell), המקנה עמידות מסוימת מפני הטפיל הגורם למחלת המלריה. ייתכן שהיה בכך התאמה לחיים באזור ביצתי ששוררים בו תנאים להתפתחות המלריה. אחוז גבוה למדי של גברים סבל מדלקות אוזניים, המתפתחות באוכלוסיית דייגים הצוללים במים קרים.

אתר נוסף שנחקר בקנה מידה גדול נמצא באשקלון, סמוך לחוף הים (איור 23). אתר החניה העונתי שנתגלה כלל מוקדי אש רבים, בורות צלייה ובורות אחסון דמויי פעמון, שלהם פתח צר ובסיס רחב.²⁶ באשקלון לא נתגלו מבני מגורים, ושריד הארכיטקטורה היחיד הוא קיר ישר, כנראה גדר. כלי הצור כללו ראשי חצים הממשיכים את מסורת התקופה הניאוליתית הקדם־קרמית ב, אלא שחלקם קטן יותר, מגמה שתמשיך גם לתקופה הניאוליתית הקרמית, בה מופיעים ראשי חץ זעירים. חידוש של ממש בתעשיית הצור הם להבי המגלים, שבשלב זה היה להם שינון רחב ועמוק, טיפוס הממשיך להיות בשימוש גם בתקופה הניאוליתית הקרמית. עוד נמצאו באשקלון כ־50 סכינים ארוכות שסותתו על צור לווחי וצדן האחד עוצב בשינון רחב. בחפירה נמצאו כמויות עצומות של עצמות בעלי חיים: עזים, כבשים, בקר וחזירים. העיזים והכבשים בויטו בבירור, והעידו על אוכלוסיית רועים. עצמות הבקר והחזירים אינן נושאות סימני ביות, וייתכן שניצודו. עם זאת, מכיוון שמדובר בתקופה שבה רק החלו לביית בעלי חיים אלו, ייתכן שהם כבר גודלו במאורגן בלי לעבור שינוי גנטי. כך או אחרת, זהו אתר שהתמחה בעיבוד בשר. הסכינים שימשו לשחיטה ולחיתוך הבשר. השימור יכול היה להיעשות על ידי עישון, דבר המסביר את ריבוי המוקדים ובורות הצלייה, ועל ידי המלחה. הקרבה לים סיפקה מלח, מרכיב חשוב בשימור בשר בעולם הקדום.

באשקלון נתגלו עדויות רבות לקשרי מסחר: פריטי אובסידיאן מאנטוליה, צדפים מהים התיכון והים האדום, סכיני צור שנעשו מלוחות צור שטוחים שמקורם בהר הנגב, וטבעות אבן אופייניות לירדן. ממצאים אלו מתאימים לחברת רועים פסטוראלית, המשוקת כמויות גדולות של בשר לחברות כפריות, ומקבלת בתמורה מצרכי מזון אחרים הנחוצים להם, כגון דגניים. חילופי מוצרים מעודדים גם חילופי חפצים אקזוטיים, הניתנים להמרה במוצרי מזון.

רק מעט ידוע על התרבות החומרית של התקופה הניאוליתית הקדם־קרמית ג, אך מהנתונים שהצטברו אפשר להציע שחלו שינויים מספר בתעשיית הצור. הפקת להבים

26 ראו גרפינקל תשס"א.

באש. כבר ציידים ולקטים מלפני כ־30,000 שנה למדו לכייר צלמיות ומוצרים קטנים מטין ולשרוף באש. בתקופה הניאוליתית הקדם־קרמית נמצאים באתרים חפצים שונים שנעשו מטין צרוף, צלמיות אדם, צלמיות בעלי חיים, חרוזים, ומגוון פריטים קטנים אחרים. אלו היו בעיקר חפצים בעלי ערך סמלי, ולא חפצי יומיום המשמשים במשק הבית.

בתקופה הניאוליתית הקרמית החל ייצור כלי חרס בנפחים שונים, שאפשר לאגור בהם מצרכים הנדרשים לניהול משק הבית. כבר מהשלב הראשון של הופעת כלי חרס בארץ־ישראל התקיים מגוון גדול של צורות וגדלים, מקערות קטנות שגודלן שניים־שלושה ס"מ ועד קנקני אגירה גדולים שנפחם כ־300 ליטרים. זוהי תעשייה בשלב מפותח מאוד, ואין היא מייצגת את השלב הראשון של המצאת ייצור כלים מטין. נראה שטכנולוגיה זו פותחה בסוריה ובדרום טורקיה, ולאחר כמה מאות שנים הגיעה אל ארץ־ישראל.

עבודת הקדר כוללת שמונה שלבים עיקריים:

1. איסוף חומר הגלם: עיקר חומר הגלם היא אדמה המכילה טין וחרסיות. יש גם תוספים, הנקראים חסמים, כגון חצצים קטנים או קש.
2. ערבוב המרכיבים השונים ויצירת תערובת הקדר.
3. עיצוב הכלים כאשר החומר רטוב מאוד וניתן לעצבו בקלות. בשלב זה יש צורך באספקת מים.
4. ייבוש הכלי במשך כמה ימים, עד שהוא מגיע לשלב הנקרא "קשה כעור", כלומר יש בו עדיין רכות מסוימת, בדומה לעור המתוח על גופו של בעל חיים.
5. גמר עיצוב הכלי הכולל הוספת ידידות וטיפול בבסיס.
6. עיטור הכלי נעשה בשלב זה, ויכול להיעשות בשיטות שונות: צביעה, מגוון שיטות של חריטה לתוך פני הכלי, הוספת חומר (עיטור פלסטי) ומירוק (ליטוש פני הכלי לקבלת משטח בוהק).
7. ייבוש הכלי ואידוי כל הנוזלים שעדיין נשארו בו.
8. שרפה בכבשן. הכלי נצרך בטמפרטורות של 500 מעלות ויותר, וחומר הגלם עובר שינוי כימי והופך להיות סלע, מעשה ידי אדם. מהכבשן יוצא כלי חרס המוכן לשימוש.

בחפירות באתרי התקופה הניאוליתית הקרמית, מראשית גילויים ועד שנות התשעים של המאה ה־כ', לא נתגלו בדרך כלל שרידי בנייה, אלא בורות, מוקדי אש ומפלסי חיים. מכך הסיקו החוקרים שהייתה זו תקופה של ירידה ושל נסיגה תרבותית, והאוכלוסייה הייתה של רועי צאן שנדדו ממקום למקום ולא טרחו להקים בתים ויישובי קבע. כך הפכה הארץ למעין פרובינציה נידחת במזרח הקדום.

איור 24 שער הגולן: מגוון כלי חרס האופייניים לתקופה הניאוליתית הקרמית. הכלי הגבוה מימין הוא פערור, קנקן ללא צוואר ששימש בעיקר לבישול, כפי שמעידים כתמי הפיח הנמצאים בדרך כלל על התחתית (חפירה מ' שטקליס ו' גרפינקל, צילום ד' חריס).

אפשרויות חדשות לניצול יעיל יותר של מוצרי מזון וחומרי בערה. הם אפשרו הכנת מזון בצורות בישול מגוונות כגון אפייה, טיגון והרתחה.

לאור היתרונות המרובים של כלי חרס, הם יוצרו בהיקף נרחב. מכיוון שהם נשברים בקלות ואינם מתכלים או נעלמים, הם הצטברו בכמויות גדולות באתרים השונים, ויש בהם ברכה רבה למחקר המודרני בהיבטים מגוונים:

1. כלי החרס משתנים מתקופה לתקופה, ולפיכך משמשים אמצעי לתיארוך. המחקר המקיף על כלי החרס של התקופות הנידונות בפרק זה נעשה בידי כותב שורות אלו.²⁷
2. כלי החרס מלמדים על אופי הפעילות באתר או במבנים שונים (במטבח ימצאו כלי בישול, ובמחסן ימצאו קנקני אגירה).
3. איכות הכלים מלמדת על הרמה הטכנולוגית של קדרי התקופה, וזו משקפת את רמת הארגון הכלכלי והחברתי של התקופה הנחקרת.
4. כלים שימשו מכלים להעברת סחורות ממקום למקום, וכך מעידים על קשרים בין אזורים גיאוגרפיים. הענף המדעי החוקר היבטים אלו נקרא פטרוגרפיה.²⁸

לאור חשיבותם של כלי החרס מרגע הופעתם ועד ימינו אנו, נרחיב מעט בעניין טכנולוגיית הייצור שלהם. תעשיית החרס מורכבת משני היבטים מרכזיים: כיוור בטיין, וצריפה

Garfinkel 1999 27

28 ראו למשל גורן תשנ"ז; וכן לעיל בפרק הראשון.

איור 25 שער הגולן: קנקן חרס קטן המעוטר בחריטות דגם אידרה בתוך מסגרת של קווים מקבילים. דגם עיטור זה אופייני לתרבות הירמוכית, התקופה הניאוליתית הקרמית (חפירה ' גרפינקל, צילום ג' לרון).

הסמוך. כיום מוכרים משני עברי הירדן כ־20 אתרים "ירמוכיים": שער הגולן, מונחתה, חמדיה, חורבת עוצה, מגידו, הזורע, מערת נחל קנה, רחוב הבשן בתל-אביב); בעבר הירדן: עין ע'זאל, ג'בל אבו טוואב, עין רחוב; וגבל שבלבנון. בכל האתרים מצויים כלי חרס מעוטרים בחריטות בדגם אדרה (איור 25).

במרבית האתרים הירמוכיים נתגלו רק שרידי בנייה מועטים. למשל, בחפירות מונחתה נמצאו חמישה מבנים עגולים וסביבם כ־80 בורות עגולים. תמונה זו השתנתה לחלוטין בעקבות החפירות הנרחבות בשער הגולן בניהול יוסף גרפינקל.²⁹ המגורים היו בבתי חצר ששטחם הגיע לכמה מאות מ"ר, שנבנו בצפיפות רבה לאורך רחובות (איור 26). באחד משטחי החפירה התגלה רחוב שרוחבו שלושה מ' מרוצף בחלוקי נחל קטנים ובטיח בוץ, וכן סמטה צרה ומתעקלת שרוחבה מטר אחד. בשטח חפירה אחר התגלה רחוב נוסף שרצפתו נעשתה מטיח בוץ קשה במיוחד, ונמצאה בו תעלת ניקוז. מפלסי הרחובות טויחו מפעם לפעם מחדש, עדות לתחזוקה השוטפת של הדרכים ביישוב. רחובות אלו הם הקדומים ביותר שנחשפו בארץ,

29 גרפינקל תשס"ב; גרפינקל תשס"ג.

בדעה זו חלה תמורה גורפת בעקבות חפירות שער הגולן בשנים 1996–2004. במקום התגלה אתר בן 200 דונם, הגדול ביותר במזרח התיכון בתקופתו. הוא כלל מערכת רחובות מטויחים, בתי חצר גדולים שנבנו בצפיפות ובאר מים. מאז אין לראות עוד בארץ פרובינציה, אלא אחד ממרכזי התרבות החשובים של המזרח הקדום בתקופה הנידונה.

בארץ מבחינים בבירור בשלוש יחידות תרבותיות השונות במעט זו מזו: התרבות הירמוכית, תרבות יריחו IX, ותרבות ניצנים. ייתכן שקבוצה/יחידה תרבותית נוספת התקיימה בעמק החולה. יש ויכוח במחקר על הכרונולוגיה של קבוצות אלו, ולדעתי הן התקיימו בו בזמן, וכל אחת התרכזה באזור גיאוגרפי אחר.

כלי הצור של התקופה כוללים ראשי חצים קטנים, שגודלם אינו עולה על שניים-שלושה ס"מ, ולהבי מגלים בעלי שינון עמוק ורחב. הם נמצאו באתרים של שלוש התרבויות. גם כלי החרס הפשוטים דומים ביותר בכל האתרים וכוללים מספר מצומצם של צורות בסיסיות: קערות בינוניות עמוקות בעלות ידית אחת, קנקנים בעלי גוף כדורי ושתי ידיות היוצאות מהצוואר לכתף, ופעוררים שלהם פתח סגלגל ושתי ידיות זיז. באתרי התרבות הירמוכית ותרבות יריחו IX נמצאו גם כלי אחסון גדולים, כדי ממגורה (פיטסים) בנפח המגיע עד 300 ליטרים, ששימשו לאיסום תבואה. בשער הגולן ובמונחתה נמצאו כדי ממגורה משוקעים בבורות, לעיתים מתחת לרצפת החדר. לקבורת הכד היו יתרונות רבים: חיסכון במקום, שמירה על הכלי היקר משבירה, בידוד השומר על טמפרטורה אחידה ונמוכה יחסית. כאשר הפתח נקשר ביריעת עור הרמטית נמנעת כניסת חמצן, ומזיקי תבואה (חרקים ופטריות) אינם יכולים להתפתח בכלי.

ההבדל העיקרי בשלוש התרבויות בא לידי ביטוי בעיטור כלי החרס. בתרבות הירמוכית נפוץ עיטור חרוט בדגם אדרה, בתרבות יריחו IX נפוץ עיטור צבוע וממורק, ובתרבות ניצנים אין כמעט כלי חרס מעוטרים. מה המשמעות של שלוש קבוצות אלו? ייתכן שמדובר בשלושה שבטים, שכל אחד מהם התרכז באזור גיאוגרפי אחר.

התרבות הירמוכית

בשער הגולן, השוכן בגדה הצפונית של נהר הירמוך, הוגדרה לראשונה התרבות הירמוכית. האתר התגלה בידי חברי הקיבוץ בעת שחפרו ברכות דגים בשנת 1943, אך מבחינה מדעית הוא נודע בעקבות עבודתו של משה שטקליס מיד לאחר מלחמת העצמאות. הוא עמד על ייחודה של תרבות זו וכינה אותה ה"תרבות הירמוכית" על שם נהר הירמוך

בו. נוצרה לראשונה אדריכלות סגורה המאפשרת שמירה יעילה על רכוש ואפשרות להסתיר דברים משאר התושבים. זהו שינוי מרחיק לכת לעומת הכפרים הפתוחים מהתקופה הניאוליתית הקדם־קרמית ומכל התקופות הפרהסטוריות שקדמו לה. ביישובים אלו, בין שהאדריכלות היא עגולה ובין שהיא מלבנית, נתגלו מבני מגורים של משפחות גרעיניות ובהם מאחד ועד שלושה חדרים מקורים. ליד כל מבנה כזה נמצאו שטחי פעילות פתוחים שנחשפו בהם מוקדי אש, אבני שחיקה ובורות. בכפרים אלו לא הייתה הפרדה ברורה בין השטח הקרוב לבית, המנוצל בידי המשפחה הגרה בו, לבין רשות הרבים בכפר. התנועה בין המבנים נעשתה בכל ציר אפשרי. מיקום המבנים נקבע באקראי, ולא ניכר סדר מיוחד בבנייתם.

בכפרים הניאוליתיים היו בדרך כלל שתי רמות של ארגון החברתי: המשפחה הגרעינית (אב, אם וילדיהם) והקהילה. בשער הגולן מובחנות שלוש רמות: המשפחה הגרעינית, המשפחה המורחבת והקהילה. הארגון החברתי החדש שינה את צורתו של בית המגורים: במקום מבנה קטן למשפחה גרעינית היה צורך במבנה מודולרי שהכיל כמה יחידות כאלו. וכך יש להבין את מבני החצר של שער הגולן: בכל אחד מבתי החצר התגוררו יחד כמה משפחות גרעיניות, ובעצם אפשר לראות בכל מבנה כזה מעין שכונה עצמאית (איור 26).

לפנינו מסגרת חדשה להבנת מהות היישוב בשער הגולן בנוגע לסוג פעילויות במסגרת המשפחה הגרעינית, ברמת המשפחה המורחבת או במסגרת הקהילה. נראה שאחסון מזון למשל, נעשה בתחום המשפחה הגרעינית: כל משפחה יכלה לאחסן את המזון במרחב המרוצף בחלוקי נחל שהיה צמוד לחדר המגורים, או בכד ממגורה משוקע ברצפה. אם כל משפחה אחסנה את היבול באופן עצמאי, סביר שגם הגידול ועיבוד האדמה נעשה במסגרת המשפחה הגרעינית. בשונה מכך נמצאו כלי השחיקה והטחינה בחצרות ולא בחדרים. לכן נראה שהמשפחה המורחבת תחזקה את המכתשים ואת לוחות השחיקה מבזלת, ולא כל משפחה גרעינית בנפרד. לעומת זאת, הרחובות שרוצפו מחודש מפעם לפעם, תוחזקו בידי כלל הקהילה.

במקום נתגלתה באר שנחפרה לתוך שכבות תצורת הליסן, לעומק של 4.25 מ' והגיעה למפלס מי התהום. חלקה העליון דופן בחלוקי בזלת גדולים, בעוד שהשליש התחתון נותר ללא דיפון. בניית הבאר הייתה כרוכה בשלוש פעולות מרכזיות: תחילה נחפר בור מדורג שחלקו העליון קוטרו שני מ', וקוטרו בחלק התחתון כחצי מטר בלבד. בשלב הבא דופן פיר בקוטר פנימי של כחצי מטר, שבו הורידו דליים או

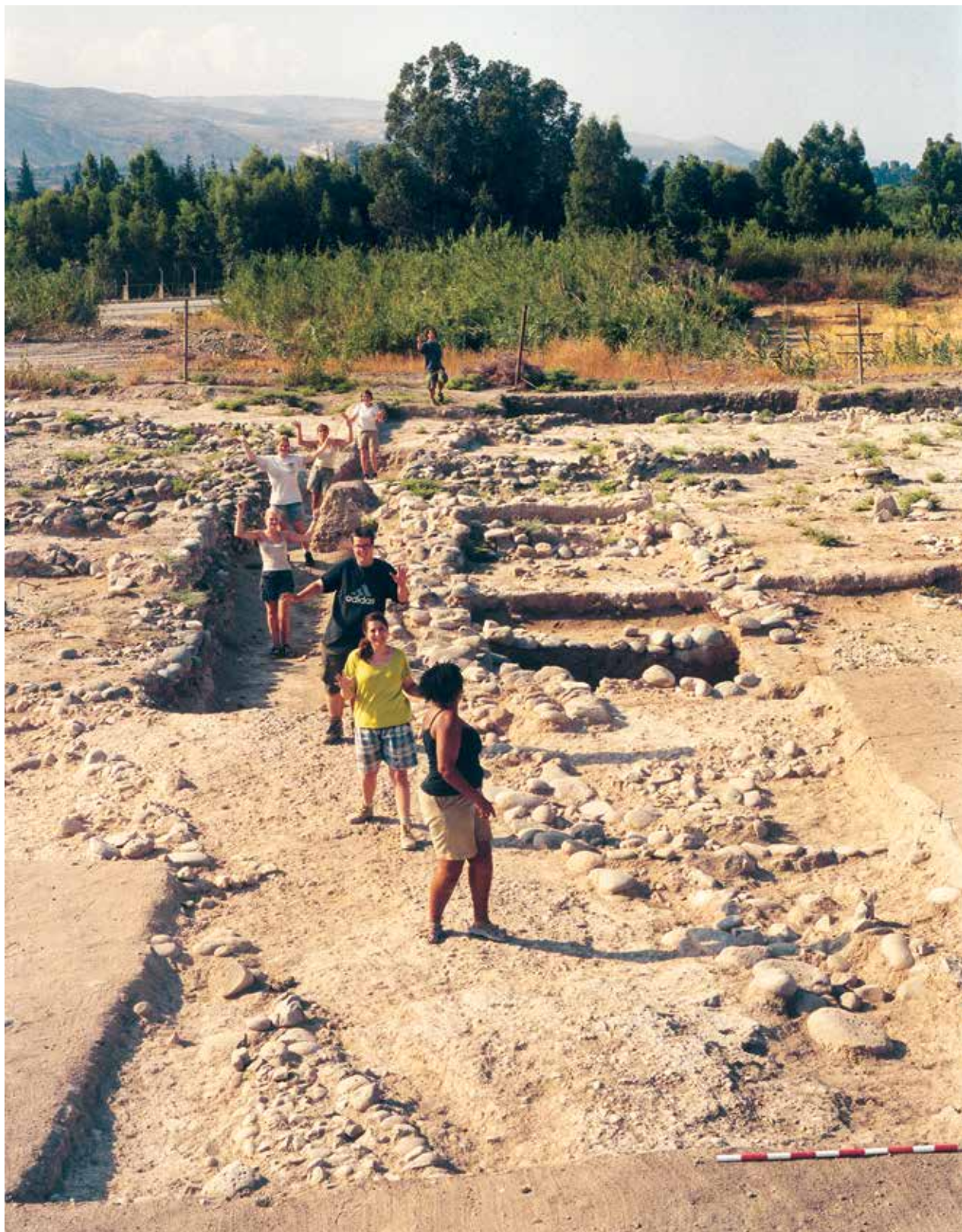

איור 26 שער הגולן: תוכנית שטח חפירה עם מערכת רחובות ושני בתי חצר גדולים, התרבות הירמוכית, התקופה הניאוליתית הקרמית (חפירה 1' גרפינקל).

ומן הקדומים שנבנו אי פעם בידי האדם (איור 27). הם מעידים על תכנון יישובי מתקדם כבר לפני כ־8,000 שנים.

שלושה מבנים כאלו נחשפו במלואם. הראשון שבהם, ששטחו 220 מ"ר, כולל חצר מרכזית במתאר משולש וסביבה שמונה חדרים, חלקם מרוצפים בחלוקי בזלת שטוחים. שטחו של המבנה השני 700 מ"ר ובו 24 חדרים בנויים סביב חצר מרכזית. זהו המבנה הגדול ביותר מהתקופה הניאוליתית שנחשף עד היום במזרח התיכון. שטחו של המבנה השלישי 260 מ"ר ובו עשרה חדרים התוחמים חצר מרכזית. גודל המבנים וארגונם מעידים שבכל אחד מהם גרה משפחה מורחבת, שכללה כמה משפחות גרעיניות. בית־חצר היא תפיסה אדריכלית המשמשת עד היום בחברות ים תיכוניות מסורתיות. בשער הגולן מופיע חידוש נוסף: מיקום הבתים בצפיפות לאורך רחובות וסמטאות. יש בכך צעד גדול לקראת צורת הבנייה המוכרת בערים, דוגמת העיר הכנענית ערד שהוקמה לפני כ־5,000 שנים, שבה נתגלתה מערכת רחובות ובתי חצר.

חשיפתם של בתי החצר גדולי המידות משנה לחלוטין את התפיסות שרווחו עד כה. אין לדבר עוד על "יישובי בורות", ועל "אוכלוסיה נוודית". ברור שלפנינו יחידות משק גדולות של אוכלוסייה כפרית, בעלת צרכים מגוונים. הכללת שטח פתוח בתוך הבית, כחצר קטורה מוקפת חדרים, יצר אזור חסום, ששאר תושבי האתר לא יכלו לראות את המתרחש

איור 27 שער הגולן: הרחוב הקדום בארץ המוביל לנהר הירמוך, התרבות הירמוכית של התקופה הניאוליתית הקרמית (חפירה וצילום 'גרפינקל).

בפירוט רב ובהגזמה, והופעתן סוריאליסטית כמעט. עיצוב צלמיות החלוקים נעשה בגישה הפוכה לחלוטין, בצורה מינימליסטית ובהפשטה. נדון באומנות מיוחדת זו בהמשך.

תרבות יריחו IX

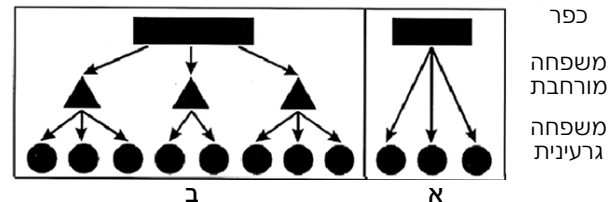
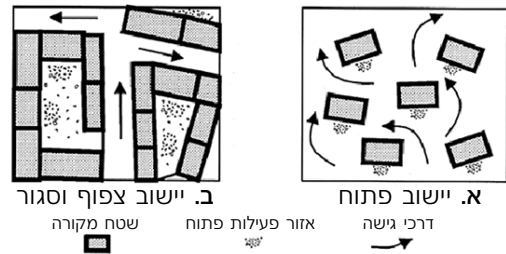
האתרים המרכזיים של תרבות זו ידועים ממערב לירדן: ביריחו, בתלוליות בטאשי ובלוד, וכן ממזרח לירדן: בע'רובה ובח'רבת א־דהריה. כולם נמצאו מדרום למרכזי התרבות הירמוכית. על כן אפשר לראות באנשי תרבות יריחו IX יחידה דרומית שהתקיימה במקביל לתרבות הירמוכית.

כלי היומיום של אנשי תרבות יריחו IX, כלי הצור וכלי החרס, דומים למדי לאלו של אנשי התרבות הירמוכית. רק בהיבטים מצומצמים יש שינויים של ממש. בכלי הצור של אתרי יריחו IX מופיע טיפוס ייחודי של להב מגל רחב בעל מתאר מלבני ומעוצב בשברור לחץ, הנעדר בדרך כלל או מופיע בשכיחות נמוכה באתרי התרבות הירמוכית. בכלי החרס עיקר ההבדל בא לידי ביטוי בסגנון העיטור, נדרשו לו שלושה שלבי הכנה: תחילה חופו פני השטח של הכלי במרח לבן או ורוד בהיר, אחר כך נצבעו פסים בגוון חום כהה בהיקף הכלי, כפסים אופקיים ובדגם זיגזג. לבסוף מורקו הפסים הצבועים והפכו חלקים ונוצצים (איור 29).

באתרים הנזכרים נמצאו בעיקר מבנים עגולים שקוטרים שניים־שלושה מ', וסביבם בורות אחסון. בית עגול אחד נחשף בידי קתלין קניון ביריחו, ומבנה דומה מלבנים חשף אבי גופר בלוד, ובו קבורה בתנוחה מכווצת מתחת למפלס הרצפה (איור 30).

איור 29 יריחו: מגוון חרסים המעוטרים בצבע ובמירוק, מתרבות יריחו IX של התקופה הניאוליתית הקרמית (חפירה ג' גרסטאנג, צילום א' שטולמן).

איור 28 השפעת הארגון החברתי על צורת בית המגורים והתארגנות היישוב בתקופה הניאוליתית.

נאדות עור לשאיבת המים. בשלב האחרון מילאו באדמה את הרווח שנותר בין קיר האבן לבור המדורג.

מעט ידוע על מנהגי הקבורה של התרבות הירמוכית. רק שלוש קבורות דווחו מחפירות העבר, אחת מכל אתר: שער הגולן, רחוב הבשן בתל־אביב ומונחתה. שלושת הנקברים נטמנו בשטח פתוח באתר. השלד נמצא בתנוחה מכווצת, עם הגולגולת. יעקב קפלן שחפר באתר ברחוב הבשן כינה את הנקבר "האזרח הראשון של תל־אביב". בחפירות המיוחדות של שער הגולן נחפרו קרוב ל־3,000 מ"ר ונמצאו עדויות מועטות בלבד לקבורה. בבור רדוד בפינת אחד החדרים הוטמנו חלקי שלד בקבורה משנית, ובאחד הבורות בשטח פתוח הוטמנו בבור שני נקברים, אף הם בקבורה משנית. נראה כי לתושבי הכפר היה בית קבורות מרכזי, שמיקומו אינו ידוע לנו.

התרבות הירמוכית מתאפיינת בעושר צלמיות וחפצי פולחן.³⁰ בשער הגולן בלבד נתגלו כ־300 חפצי אומנות. זהו המרכז הגדול ביותר לאומנות פרהיסטורית בארץ־ישראל ואחד החשובים בעולם. בבית החצר הגדול ביותר התגלו כ־70 צלמיות. אין עוד מבנה מהתקופה הניאוליתית שהתגלה בו מספר כה גדול של צלמיות פרהיסטוריות. גם באתר של מונחתה, הנמצא כעשרה ק"מ מדרום לשער הגולן נמצאו צלמיות רבות. בין חפצי האומנות המיוחדים של התרבות הירמוכית ישנן צלמיות אדם עשויות מטין צרוף או מגולפות על חלוקי נחל. עיצוב צלמיות הטיין נעשה

30 ראו נוי תשנ"ט; גרפינקל תשס"ב.

2.2.5 התקופה הכלקוליתית הקדומה: תרבות ואדי רבה

תרבות ואדי רבה נחשפה לראשונה בשכבה VIII בחפירות ג'ון גרסטאנג (J. Garstang) ביריחו, ואחר כך בחפירות קניון בשכבה שכונתה ניאוליתית קרמית ב. אך בספרות הארכיאולוגית נקלט דווקא הכינוי ואדי רבה בעקבות חפירתו של קפלן באתר הזה על יד מעיינות הירקון, בתוך היישוב המודרני של ראש העין.³² תרבות זו מוכרת ממספר קטן למדי של אתרים, ובדרך כלל נעשו בהם חפירות מצומצמות. האתרים הבולטים של שלב זה הם מונחתה, עין אל-ג'רבה/הזורע, אתרי נחל זהורה, ואדי רבה והגושרים. התגלו בהם מבנים מלבניים קטנים. במונחתה נמצאו מבנים מרובי חדרים שמידותיהם 9×4 מ' (איור 31). בשני בתים נמצא מתקן קטן, עגול למחצה, מחוץ לאחד הקירות הארוכים, וז'אן פֶרוֹ (J. Perrot), שחפר באתר, הציע לזהותו כתנור. גם בואדי רבה ובעין אל-ג'רבה נמצאו בתים מלבניים במידות דומות. אך ייתכן בהחלט שנבנו גם בתי חצר גדולי מידות, כפי שנתגלו בשער הגולן מהתקופה הניאוליתית הקרמית, ובתל צף מהתקופה הכלקוליתית התיכונה.

התקופה מתאפיינת בכלי החרס באיכות גבוהה במיוחד. רבים מהכלים הם בצורות מזוות, מתאר שאינו אופייני בדרך כלל לכלי חרס, והוא מחייב את הקדר למאמץ מיוחד בעת עיצוב הכלי. הקנקן הטיפוסי לתקופה "קנקן שפת קשת" מאופיין בצוואר מתעגל המתרחב ומצטמצם כמו קשת. בכלי החרס של תרבות ואדי רבה ניכרת השפעה חזקה של התרבות החלאפית שהתקיימה בצפון מסופוטמיה ובסוריה. עיטור הכלים נעשה בשיטות שונות והם ממורקים ונוצצים בעיקר בצבע אדום או שחור (איור 32). הקדר השתמש לצביעה בתחמוצת ברזל, והצריפה נעשתה עם אספקת חמצן חופשית עד שהתקבל צבע אדום; וכשנעשתה הצריפה בכבשן סגור ובאטמוספירה מחזרת, התקבל צבע שחור. בחפירתו של עמנואל ענתי בהזרע נחשפו כלי חרס שלמים של תרבות ואדי רבה, מהם שחורים ומבריקים במיוחד. העיטור השני בשכיחותו נעשה על ידי שינוי פני השטח של הכלי במגוון שיטות חריטה, טביעה, סירוק ודיקור. השימוש בטכניקות אלו הגיע בתקופה זו לשיאו, ולאחר מכן לא חזרו הקדרים להשתמש בהן בהיקף כה נרחב. העיטור השלישי, המכונה "עיטור פלסטי", נוצר בהוספה של רצועות טין ויצירת גבשושיות דמויות נטיפים. לא מופיע בשלב זה עיטור של רצועות טין בהונות הנקראות עיטור חבל. עיטור

איור 30 לוד: מבנה עגול מלבנים שחלקו התחתון שקוע לתוך דיונת חול, תרבות יריחו IX, התקופה הניאוליתית הקרמית (חפירה וצילום א' גופר).

מעט מאוד ידוע על עולמם הרוחני של אנשי תרבות יריחו IX, שכן כמעט לא נמצאו חפצי אומנות ופולחן. בשנים האחרונות נמצאו בחפירות הצלה של רשות העתיקות בלוד ובח'רבת פטורה שתי צלמיות חרס הדומות ביותר בסגנוןן לצלמיות הטין הירמוכיות בעלות הראש המוארך והעיניים האלכסוניות הבולטות. נראה כי על אף ההבדלים הדקים בסגנונות עיטור כלי החרס, רב המשותף מן המפריד בין התרבויות השונות של התקופה הניאוליתית הקרמית, וכי הן התקיימו כולן בו בזמן.

תרבות ניצנים

בדרום מישור החוף התגלו עד היום שלושה אתרים מהתקופה הניאוליתית הקרמית: ניצנים, גבעת הפרסה זיקים, ששימשו לחניות עונתיות בלבד.³¹ הם חסרו בנייה של ממש וכללו בעיקר בורות ומוקדי אש. נמצאו בהם כלי צור רבים ומעט כלי חרס. כלי הצור העיקריים הם ראשי חצים קטנים ולהבי מגל משוננים. כלי החרס פשוטים, ללא עיטורים האופייניים לתרבות הירמוכית או לתרבות יריחו IX, ועל כן יש לראות בהם יחידה עצמאית מבחינה תרבותית. דומה שהם ממשיכים את אורח החיים שהופיע באשקלון כבר בתקופה הניאוליתית הקדם-קרמית ג, עם כלכלה שהתבססה בעיקר על רעייה. התנאים האקולוגיים באזור לא אפשרו הקמת כפרים גדולים של יושבי קבע כמו בצפון הארץ.

32 קפלן תשל"ב.

31 ראו למשל ייבין ועולמי תש"ם.

איור 31 מונחתה: יסודות אבן של מבנים מלבניים, תרבות ואדי רבה של התקופה הכלקוליתית הקדומה (חפירה ז' פרו, צילום באדיבות המרכז הצרפתי למחקר בירושלים - CRFJ).

המגולגל בתוך עצמו מאתר מונחתה. כלי מיוחד נתגלה בחפירות עין אל־ג'רבה, מעוטר בשתי דמויות רוקדות של גברים ערומים חובשים מסכה.

מכלול הצור של תרבות ואדי רבה כבר איבד את המאפיינים הניאוליתיים, במיוחד עם הפסקת ייצור ראשי חצים בעלי מתאר אירודינמי. עתה החלו להופיע כלי צור אופייניים לתקופה הכלקוליתית, כמו מגרדי מניפה וכילפות. על סחר חליפין משגשג מעיד האובסידיאן, שמקורו באנטוליה המרוחקת כ־700 ק"מ, ונמצא בכמויות גדולות למדי באתרים רבים. הבולט שבהם הוא אתר הגושרים בעמק החולה, שנאספו בו כ־6,000 פריטים. בכברי שבגליל המערבי נמצאו שני פריטי אובסידיאן יוצאי דופן: גרעין גדול ומראה עגולה שבצדה האחד ידית וצדה האחר לוטש ושימש ראי המחזיר אור (איור 32).

כלים מאבן גיר ומבזלת נמצאו באתרים רבים, ונפרט שתי תופעות שאינן מוכרות באף תקופה אחרת. באתרים כמו עין אל־ג'רבה, כברי ויריחו נמצאו אבני קלע מסותתות במתאר סגלגל, כחמישה ס"מ אורכן. פריטים דומים מאבן

זה יופיע רק בשלב הבא של התקופה הכלקוליתית. במקרים נדירים העיטור הפלסטי נעשה בדמות בעל חיים, כמו נחש

איור 32 הזורע: מכלול כלי חרס המוצגים במוזיאון בית ישראל וילפריד, תרבות ואדי רבה של התקופה הכלקוליתית הקדומה (חפירה ע' ענתי ו' קפלן, צילום א' ורהפטיג).

ומיעוטן בדמויות בעלי חיים (ראו להלן בסעיף 2.5.3).³⁵ הדבר מעיד אולי שהתגוררו במקום הזה תושבים שהיגרו מצפון סוריה.

2.2.6 התקופה הכלקוליתית התיכונה

פרק זמן של כ־800 שנים – 5,300–4,500 לפנה"ס – נחשף לראשונה בשכבה XVIII בתל בית שאן בשנת 1932 וכלל ממצאים מועטים בלבד. לפיכך לא עמדו החוקרים על ייחודו, והוא נטמע בחלקו בתקופה שקדמה לו ובחלקו בתקופה המאוחרת ממנו. גם באתרים אחרים שבהם נחשפו שכבות יישוב של התקופה הכלקוליתית התיכונה – כגון הגושרים, תל דן, תל תאו, חורבת עוצה, אסוויר, תל פרעה צפון, תל קירי, תל צף, תל בית שאן, תל עלי – החפירות היו בהיקף מצומצם ביותר. ידועים אתרים אחדים השקועים מתחת לפני הים התיכון בחוף הכרמל, וגם בהם לא נערכו חפירות נרחבות. כך גם באתרים שנחפרו בעבר הירדן, כמו תל שונה, תל אבו הביל, אבו חמיד או השכבות התחתונות בתלוליות ע'סול. לפיכך אנו יודעים מעט מאוד על היבטים שונים של התרבות החומרית, כגון כלי החרס או כלי הצור. על צורת היישוב, על הבסיס הכלכלי ועל צורת הארגון החברתי איננו יודעים דבר. הובחנו שלוש יחידות תרבותיות מרכזיות: תרבות האופיינית בעיקר לצפון וחלק ממרכז הארץ (תרבות בית שאן XVIII), תרבות האופיינית לחלקים דרומיים יותר עד צפון הנגב (תרבות קטיפית) ותרבויות מדבריות הנמצאות דרומה יותר.

תרבות בית שאן XVIII

מידע חדש על יחידה תרבותית זו נאסף בעיקר בחפירות שנערכו לאחרונה בתל צף בעמק בית שאן, מדרום־מזרח לקיבוץ טירת צבי. נחשפו בו שלושה בתי חצר גדולים ובהם חדרי מגורים מלבניים או עגולים, ממגורות עגולות, בורות צליה ותנורים, בפאתי היישוב נמצאה באר.³⁶ בתי החצר של תל צף מורכבים מקיר היקפי, התוחם את החצר. (איור 34) בתוך שטח החצר נבנה חדר מגורים אחד או שניים, ושאר שטח החצר שימש למתקנים שונים. כך בבית חצר ששטחו כ־340 מ"ר נמצא חדר מלבני גדול (5×10 מ'), וסביבו שבע ממגורות עגולות. ברור ממספר החדרים הקטן, אחד או שניים, כי בתי החצר של תל צף שימשו למגורי משפחה גרעינית אחת. בכך הם שונים מבתי החצר הגדולים של שער הגולן, שהתגוררה בהם משפחה מורחבת שכללה כמה משפחות גרעיניות.³⁷

איור 33 כברי: גרעין אובסידיאן שיובא לארץ מטרקיה בתקופה הכלקוליתית הקדומה (ממצא פני שטח, צילום רשות העתיקות).

או מחרס מוכרים באתרי התרבות החלאפית של צפון מסופוטמיה וסוריה, והימצאותם בארץ גם היא עדות להשפעה הרבה של התרבות החלאפית על תרבות ואדי רבה.³³ בכברי נמצא קנקן מגולף מאבן גיר שעובד בקפידה. לכלי צוואר מטיפוס "שפת קשת" והוא אחד מכלי האבן המפוארים ביותר מהפרהסטוריה של הארץ.

בהקשר לפולחן, אומנות או מנהגי הקבורה של אנשי תרבות ואדי רבה, רב הנסתר על הגלוי. אך מהמעט שידוע נראה שבתקופה זו צלמיות הנשים המדגישות את החזה או האגן פינו מקומן לצלמיות סכמתיות מגולפות על לוח אבן שטוח, שיתפתחו בהמשך ל"צלמיות כינור".

כאמור, בסוריה ובצפון מסופוטמיה התקיימה התרבות החלאפית באותו הזמן שהתקיימה תרבות ואדי רבה של אזורנו. ואכן מרבית צורות כלי החרס בתרבות ואדי רבה מוכרות היטב באתרים חלאפיים. יוצא דופן בקרבתו לתרבות החלאפית הוא אתר הגושרים שבעמק החולה, שנסקר בידי אמנון אסף, ונחפר בהיקף גדול בידי נמרוד גיצוב. בהגושרים נתגלו מאפיינים חלאפיים רבים שאינם מוכרים מאתרי תרבות ואדי רבה אחרים בארץ: קערות אבן מיוחדות בצורתן שחלקן עשוי מהמינרל סרפנטין,³⁴ כמויות גדולות של אובסידיאן שיובא מאנטוליה, צלמיות נשים מגולפות על לוחות אבן שטוחים, ועשרות חותמות אבן מעוטרות בדגמים חלאפיים, רובן בדגמים גיאומטריים

35 גצוב תשע"א.
36 גרפינקל ואחרים תשס"ז.
37 גרפינקל תש"ע.

אחר, קטנות יותר שקוטרן כמטר אחד. הן חפורות לתוך האדמה, ולוחות אבן גיר שטוחים מרצפים את הקרקעית ומדפנים את השוליים. הלוחות בשוליים עומדים על צדם הצר בדרך כלל ונוטים באלכסון כלפי חוץ. בסיס ממגורה בתל עלי דופן בכלי שחיקה ובאבני שחיקה שיצאו מכלל שימוש. בניית מתקנים מיוחדים לאחסון, מחוץ לבית המגורים, לא הייתה מוכרת עד אז. נראה שבשלבם הקדומים יותר, בתקופות הניאוליתית והכלקוליתית הקדומה אחסנו תבואות בחדרי הבית או בבורות שנחפרו בשטחים פתוחים, אך לא פיתחו סוג של מבנה נפרד לאחסון. ייתכן שהממגורות מעידות גם על עלייה בנפח התבואות שנאגרו.

בחצרות הבתים של תל צף נמצאו מתקני בישול רבים, חלקם תנורים בנויים מלבנים, ואחרים בורות סגלגלים. במקרים רבים היה לדופן המתקן גוון אדמדם של אדמה שרופה, והם היו מלאים בחלוקי אבן גיר מפויחים או מבוקעים מחום. מסביב למתקנים ובתוכם נמצאו עצמות בעלי חיים לרוב, בעיקר עצמות כתף ולסתות. באתר זה נתגלו כמויות גדולות של חרוזים – כ־2,700 פריטים, חלקם עשויים ממינרלים בצבעי לבן, ירוק, אדום, כתום ושחור. זהו אחד אוסף החרוזים הפרהסטורי העשיר ביותר בארץ. בחצר אחת נמצאו שני ריכוזים עשירים במיוחד של חרוזים לבנים עשויים מקליפות ביצי בת יענה, באחד כ־900 חרוזים ובאחר 1668 חרוזים.

בשולי היישוב של תל צף נתגלתה באר שעומקה כחמישה מ'. פיר הבאר חדר דרך שתי שכבות גיאולוגיות, שהתחתונה שבהן היא שכבת חרסית כהה שאינה מחלחלת. על גב שכבה זו הצטבר בזמנו אקוויפר, שבינתיים יבש. בבסיס הבאר נמצא ריכוז של כ־20 כלי חרס מונחים זה על זה: שלוש קערות בינוניות, גביעים עמוקים, קנקנים ופערוורים קטנים. הכלים שימשו כנראה לשאיבת מים ונשברו תוך כדי העבודה. כן התגלה כלי מפואר במיוחד מעוטר בחריטות אנכיות שנעשו לפני צריפת הכלי.

עד תחילת שנות התשעים של המאה הכ' לא היה עולה על הדעת כלל שבתקופות הניאוליתית והכלקוליתית נחפרו בארות. התמונה השתנתה לחלוטין עם גילוי בארות בקפריסין, בעתלית ים ובשער הגולן. עתה נוספה הבאר מתל צף המתוארכת לתקופה הכלקוליתית התיכונה. מספר האתרים והרצף הכרונולוגי מעידים על השימוש הנרחב בבארות לאספקת מי שתייה. בעוד הבארות בקפריסין ובעתלית ים נחפרו באתרים שאין לידם מקור מים איתן, הרי באתרי עמק הירדן המצב שונה לחלוטין. בשער הגולן האתר ממוקם על גדות נהר הירמוק, ובתל צף על גדות

איור 34 תל צף: בית חצר מספר 1 המורכב ממתחם פתוח המוקף קירות, חדר מלבני גדול ומספר ממגורות עגולות, כולם בנויים מלבני בוץ, התקופה הכלקוליתית התיכונה (חפירה וצילום ' גרפינקל).

ריכוז הממגורות העגולות, שקוטרן שניים־שלושה מ', הוא תופעה שאין לה אח ורע באתרים אחרים בארץ, ואף לא בחלקים אחרים במזרח הקדמון. שש ממגורות כאלו נבנו בתל צף בשורה אחת. אמנם הממגורות נבנו בשלוש חצרות שונות, ובשני שלבים סטרטיגרפיים, ובכל זאת הימצאותן בקו אחד מעידה על בחירה מתוכננת. בשלב ראשון נבנה בסיס מוצק מלבנים, שבודד את הקרקעית מלחות וממזיקים. הלבנים הונחו באופן רדיאלי, ואחר כך רוצף החלק הפנימי בלבנים. ייתכן שהיו שתיים או שלוש שכבות, זו על זו. על גבי הבסיס נבנה קיר היקפי מלבנים, שהתנשא כנראה לגובה של שניים־שלושה מ'. במקרים מספר השתמרה על הקיר החיצוני של הממגורה שכבה דקה של טיח סיד לבן המעיד על שכבת הגנה נוספת.

עד היום נהוג לבנות ממגורות כמבנים עגולים, ולמקם בשורה כמה ממגורות קטנות יחסית, ולא ממגורה אחת גדולה. נראה שלסידור זה, שראשיתו כבר בתקופה הכלקוליתית התיכונה, יתרונות רבים: אפשר לאחסן בו בנפרד סוגי יבולים שונים, כגון חיטה, שעורה ועדשים. אפשר להפריד יבול משנים שונות, וכך להשתמש קודם בתוצרת הישנה. אם ממגורה אחת נפגעת ממזיקים, הצפה או עובש, עדיין זמין לשימוש היבול בממגורות האחרות. סביר שהממגורות נאטמו הרמטית כדי למנוע כניסת חמצן, דבר שמנע התפתחות מזיקים, וכן אפשר להשאיר לצריכה השוטפת רק ממגורה אחת פתוחה.

באתרים רבים מהתקופה, כגון תל עלי, תל קירי, תל תאו, אסוויר, כברי וכפר גלעדי, התגלו ממגורות עגולות מטיפוס

איור 35 תל צף: חרסים מעוטרים בצביעה, באדום ושחור על רקע לבן. הדגם של מעוינים המכוסים בדגם רשת מיוחד לאתר זה ולפיכך מכונה "עיטור תל צף", התקופה הכלקוליתית התיכונה (חפירה 1' גרפינקל, צילום ד' חריס).

צור עדיין היה חומר הגלם העיקרי לייצור כלי עבודה: להבי מגלים בעלי מתאר מלבני, מגרדי מניפה עשויים לעיתים מצור לווחי וכילפות. ראשי החץ בעלי המתאר האירור-דינאמי נעלמו כבר בתקופה הכלקוליתית הקדומה, ובמקומם הופיעו כמיות קטנות של ראשי חץ רוחביים. כלים מאבן גיר ומבזלת יוצרו בתקופה הכלקוליתית התיכונה בקפידה רבה. בתל צף נמצאו משקולות פלך עשויות על אבני גיר ולהן מתאר דו-קוני וחור מרכזי. כן נמצאו באתרים שונים קובעות בזלת על כן גבוה, ולעיתים גם קובעות שבסיסן חלול ובו חלונות. במוזיאון בקיבוץ מעיין ברוך יש דוגמאות נאות של קובעות מטיפוס זה, שנאספו באתרים שונים בעמק החולה. נראה שתעשיית כלי הבזלת המפוארת של התקופה הכלקוליתית המאוחרת (שתוצג בפרק הבא) החלה להתפתח כבר בשלב הנוכחי.

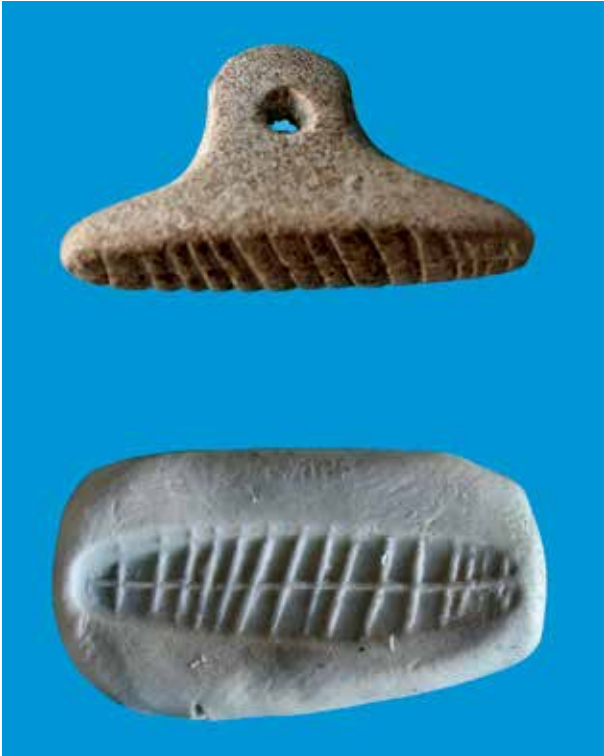
בתל צף גם נתגלה מרצע עבה מנחושת, העדות הקדומה ביותר בארץ-ישראל לשימוש במתכת. הפריט מעוצב בפשטות וכולל גוף מעוגל וקצה מחודד (איור 36). באזור הבסיס נראים שרידי עץ, המעידים שהפריט היה משובץ בידי. הרכב המתכת, המכילה גם מעט בדיל, מעיד שהפריט יובא ממרחקים, אולי מאזור הקווקז או הבלקנים, שם נמצאות עופרות נחושת בהרכב מינרלי דומה. הפריט נמצא צמוד לקבורה מפוארת בתוך ממגורה, והנקבר היה מעוטר בכמות גדולה של חרוזים. זוהי עדות ברורה לריבוד חברתי, ושימוש במנחות קבורה עשירות לבני המעמד הגבוה בחברה.

הירדן. שני הנהרות הם מקורות המים הגדולים ביותר בדרום הלבנט ולא נשקפה לתושבים שבצדם סכנת מחסור במים. ובכל זאת טרחו יושבי שער הגולן ותל צף לחפור בארות. השיקול העיקרי לחפירת הבארות לא היה קשור לכמות המים הזמינים בסביבה, אלא לאיכותם. המים בבאר סגורים ומוגנים מזיהומים והם נקיים, בריאים ואולי גם טעימים יותר.

בשטח הצמוד לבאר בתל צף נמצאו חרוזים מאבנים ירוקות, שברי אבנים ירוקות, פריטי בזלת ושני פריטי אובסידיאן. כיצד להסביר את ריכוז הממצא המיוחד דווקא בשולי האתר ולא במרכז השטח הבנוי? ייתכן שהיה שם אזור שוק שנפגשו בו בזמנים קבועים תושבי הכפר וסביבתו ובהם אוכלוסיית רועים ואולי סוחרים נוודים. הבאר סיפקה לכולם מי שתייה, וסביבה נערכו עסקאות של חילופי מצרכים ומוצרים אקזוטיים (גושי חומרי גלם, חרוזים מוגמרים, אובסידיאן ובזלת). במסורת המקראית מופיעים תיאורי בארות כמוקד מפגש בין אנשים למטרות שונות. גם ההיבט הרומנטי התרחש סביב הבאר, והבנות הבאות לשאוב מים פגשו ברועים המשקים את הצאן. כך מסופר שליד הבאר פגש עבד אברהם את רבקה (בראשית כד, 11-19), יעקב את רחל (בראשית כט, 1-11), ומשה את שבע בנות כהן מדיין (שמות ב, 15-17). לא מפתיע אפוא למצוא חרוזים דווקא ליד הבאר.

כלי החרס של התקופה פשוטים למדי, בעיקר קערות עמוקות בעלות דופן ישרה הנטויה כלפי חוץ (קערות V), קנקנים בעלי צוואר קצר ופערורים. מאפיינים צורניים המופיעים בעיקר בשלב זה הם ידיות סרט המתרחבות מאוד במקום החיבור לגוף, עיטור חבל, והופעת רכס הצמוד לשפה בפערורים. סגנון צביעה מיוחד של כלי חרס התגלה בחפירות תל צף, שמקובל לכנותו במחקר: "עיטור תל צף". העיטור נעשה בשלושה צבעים: לבן, אדום ושחור. תחילה נמשח חלקו העליון בצבע לבן, וזה התחתון בצבע אדום. בשלב שני צבעו על גבי החיפוי הלבן פסים אופקיים דקים בצבע אדום. בשלב השלישי צבעו במכחול דק בצבע שחור מעוינים מכוסים בדגם רשת (איור 35). בסגנון זה צוירו במקרים נדירים גם בעלי חיים: ציפורים ונחשים.

בתל צף נחשפו גם חרסים שיובאו מצפון סוריה או ממסופוטמיה. אחד מהם עשוי טין צהבהב בהיר, ועליו צויר בצבע שחור בוהק דגם גיאומטרי של פסים אופקיים, פס גלי וקטע מכוסה בדגם רשת ומשולש. עיטור זה ידוע מתרבות עובייד של מסופוטמיה וצפון סוריה. חרסים עם עיטור דומה נמצאו גם באוגרית שבצפון סוריה.

איור 37 תל צף: חותם אבן וטביעה מודרנית, התקופה הכלקוליתית התיכונה (חפירה ' גרפינקל, צילום ' נייחן).

אתרים שונים לאורך נחל הבשור ויישוב ליד עין קיבלי בהרצלייה. נתגלו בהם מפלסי חיים, בורות וממצא של כלי חרס פשוטים למדי ולצדם קנקני אגירה גדולים. הקנקנים הגדולים מקטיף נתייחדו בכך שהקדר הצמיד את הידיות לכלי תוך ניקוב הדופן והכנסת הידית פנימה. טכניקה זו מוכרת לנו בארץ אלפי שנים מאוחר יותר בכלי חרס מיובאים מקפריסין מתקופת הברונזה המאוחרת. קנקן אגירה גדול נחשף כשהוא קבור בבור בהרצלייה. הוא מיוחד בכך שיש לו שלוש שורות של זיזים בחלקו העליון, ושלוש ידיות אוזן גדולות בחלקו האמצעי (איור 38).

עד היום לא נערכה חפירה מקיפה של אתר קטיפי, ומעט מאוד ידוע על מאפייני התרבות החומרית, הארגון החברתי, האומנות והפולחן. שתי תגליות מאירות מעט את ההיבטים האלו: בקטיף נמצאה קבורת תינוק בקנקן, ובהרצלייה נמצא חותם אבן מרובע דמוי כפתור המעוטר בדגם בעל שלושה עיגולים קונצנטריים.

בהעדר שרידי ארכיטקטורה נראה שאנשי התרבות הקטיפית קיימו אורח חיים פסטורלי נוודי, שאפיין את דרום מישור החוף בשלהי העידן הפרהיסטורי. הדוגמה

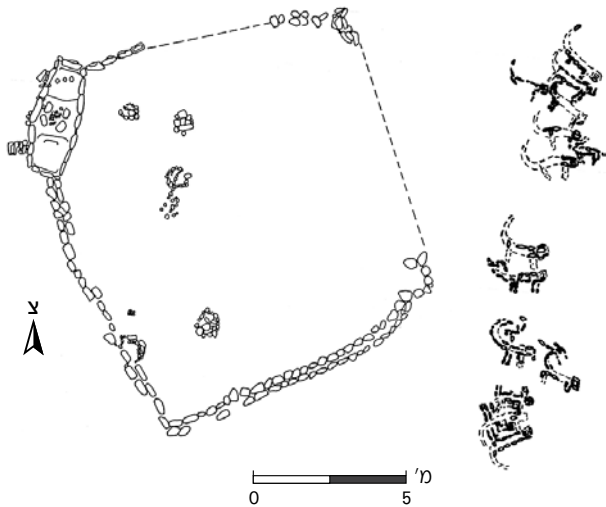
איור 36 תל צף: מרצע מנחושת, חפץ המתכת הקדום ביותר הידוע בארץ, התקופה הכלקוליתית התיכונה (חפירה וצילום ' גרפינקל).

קבוצה חשובה המעידה על מנהל וארגון כלכלי כוללת חותם אבן וכ־140 בולות מתל צף. נהגו בעולם העתיק לפקח על תנועת סחורות באמצעות סגירה של מכלים, שקים מלאים במצרכים, כלי חרס, מתקנים ואף חדרים שלמים. פתחי המכלים או החדרים נאטמו, נקשרו, ולחוט הוצמד גוש טין קטן שגודלו שניים־שלושה ס"מ, המכונה "בולה". כך יכלו לוודא שהמכלים נשארו סגורים. על הבולות מוצאים טביעה של מחצלת או חוט, ומצדה האחר טביעת אצבע, ולעיתים אף טביעת חותם. עד היום, בשעוני מים וחשמל, משתמשים בחוט מתכת ובגושי עופרת (פלומבה) כדי לוודא שהם נשארו נעולים ומכילים. עשרות הבולות שנמצאו בתל צף מעידות על פעילות מנהלית ענפה. בחפירה התגלה גם חותם אבן קטן דמוי כפתור, ובבסיסו דגם גיאומטרי המורכב מקו מרכזי הנחתך בקווים קצרים (איור 37).

מעט ידוע על חיי האמונה והפולחן של אנשי תרבות בית שאן XVIII. בתל צף נמצאו צלמיות נשים מטיפוס "צלמיות כינור" וצלמיות בעלי חיים, כולן מטין צרוף. בתל צף, בתל דן, בתל תאו ובאתרים נוספים מופיעים לראשונה בארץ קברי תינוקות בקנקנים. בדיקות DNA שנעשו לשלדים שנמצאו בתל דן ובתל תאו הבהירו שכולם היו זכרים. בחברות מסורתיות ידועה התופעה של תמותה גדולה של תינוקות, ואין זה מפתיע למצוא מספר גדול של קבורות כאלו באתרי התקופה. מפתיע עם זאת שכל השלדים היו של זכרים.

התרבות הקטיפית

בדרום הארץ מוכרת קבוצת אתרים המכונה "תרבות קטיפית". האתרים המרכזיים הם קטיף שברצועת עזה,

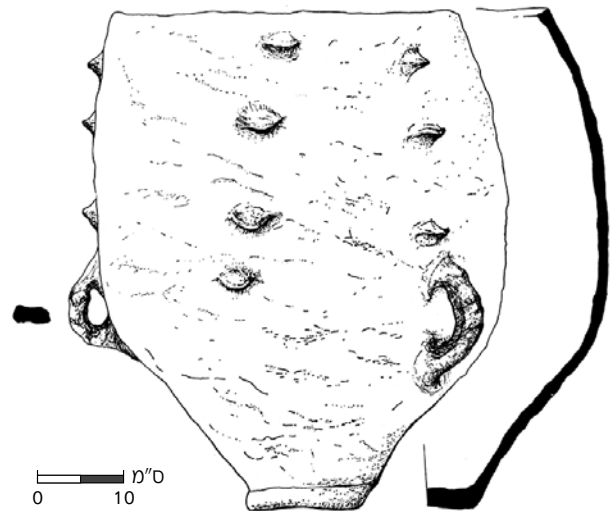

איור 39 בקעת עובדה: תוכנית מקדש הנמרים המתוארך לאלף החמישי לפנה"ס ומשקף פעילות של רועים מקומיים, המקבילים לתקופה הכלקוליתית התיכונה בצפון הארץ (חפירה ותוכנית א' יוגב וע' אבנר).

אגנים עמוקים ושלושה מוקדים רדודים. במוקדים נמצאו אפר ופחם, שני מגרדי מניפה ושברי קליפות של ביצי יענים. תיארוך בשיטת פחמן 14 הראה, שהמבנה הוקם בתחילת האלף החמישי לפנה"ס.

מחוץ למבנה, כשמונה מ' ממזרח, נמצא ציור אבנים מורכב שכלל 16 בעלי חיים. החיות עוצבו מלוחות קטנים של אבן גיר מקומית ששוקעו בקרקע, עומדות על צדן הצר ומחציתן בולטת כלפי חוץ. האבנים הונחו על פי מתאר הגוף של החיות. אפשר לזהות 15 נמרים שראשם פונה מזרחה וגבם מערבה, לעבר המקדש. בכמה מקרים נראה שהתיאור הוא של גורי נמרים עומדים על גב אימם. מול שורת הנמרים עומדת דמות חיה מקרינה, פונה מערבה לכיוון המקדש, ניצבת בקו ישר עם תא המצבות. נראה שהחיה המקרינה אינה נמלטת מהחיות הטורפות; אדרבא, היא מתעתדת לעבור ביניהן ללא פגע. ייתכן שיש כאן סיפור מיתולוגי כלשהו, אך בהעדר מקורות כתובים אין דרך להתחקות אחריו.

במחקרים נוספים על מנהגי הפולחן באזורים מדבריים התגלו ציורי אבן שנעשו באותה שיטת עיצוב, על ידי העמדת לוחות אבן קטנות על צדם הצר. הם מוכרים כיום גם באזורים אחרים בנגב ובסיני. בין היתר נמצאו בבקעת עובדה, כמו גם בנגב ובסיני, אתרי פולחן פתוחים ובהם מעגלי אבן ומצבות אבן גדולות עומדות על צדן הצר.³⁹

איור 38 הרצלייה: קנקן אגירה גדול שנמצא קבור בבור, התקופה הכלקוליתית התיכונה (חפירה ותוכנית מ' פראוסניץ, פ' בוריאן, א' פרידמן וא' ורשנר).

הקדומה ביותר נחשפה באתר מהתקופה הניאוליתית הקדם־קרמית ג באשקלון, ואחר כך באתרים מהתקופה הניאוליתית הקרמית בניצנים, בגבעת הפרסה ובזיקים. נראה כי התנאים האקולוגיים, קרקעות החול הדלות ומיעוט המשקעים, אפשרו קיום של חברות נוודים שהתפרנסו בעיקר מרעייה ולא של כפרים יושבי קבע.

תרבויות מדבריות

באזורים הדרומיים, בנגב, בסיני ובמדבריות עבר הירדן התקיימו חברות של רועים נוודים שחיו במאהלים עונתיים והותירו רק מעט עדויות לקיומם. החוקר הבולט של חברות אלו, עוזי אבנר, סקר ותיעד אתרים בנגב ובסיני, מרביתם אתרי פולחן. בכמה מקומות נמצאו ריכוזי מצבות המתוארכים לאלף ה' והה' לפנה"ס. ליד אילת נתגלה שדה קבורה עם מצבות ומנחות. באתרים אחרים נמצאו ציורי חיות שעוצבו באבנים במתאר של צבי או נמר. בבקעת עובדה, כ־50 ק"מ מצפון לאילת, נמצא מבנה פולחני הידוע בכינוי "מקדש הנמרים", שנחפר בידי אורה יוגב ועוזי אבנר.³⁸ באתר שתי יחידות אדריכליות: חדר מלבני קטן במערב, וחצר גדולה רבועה הצמודה לו ממזרח. החדר הוא תא קטן, צר וארוך, ובמרכזו נמצאו 16 מצבות אבן קטנות (איור 39). אלה אבני שדה ארוכות ומתחדדות, 20–30 ס"מ אורכן, שעמדו בתוך מסגרת דמויית מעוין של ארבע אבנים גדולות. גודל החצר 11×12 מ' ופינותיה פונות לעבר רוחות השמים. בחצר נמצאו שישה מתקנים עגולים, שלושה

מרבית אתרי המגורים מהתקופה הנידונה נמצאו בצפון הנגב, בבקעת הירדן וברמת הגולן. דווקא באזור הים תיכוני: הרי יהודה, השומרון, עמק יזרעאל והגליל, לא נמצאו במשך עשרות שנים אתרי יישוב או בתי קברות. הדבר השתנה מעט עם גילוי אתרי קבורה במערת נחל קנה בשומרון והמערה בפקיעין שבגליל. כן דווח לעיתים בסקרים על שברי כלי חרס מן התקופה הכלקוליתית המאוחרת בשומרון ובגליל, אך חפירות של ממש לא נערכו באתרי מגורים באזורים אלו עד היום. בעמק החולה מוכרים האתרים של תל תורמוס ותל תאו, המשקפים תרבות אזורית ייחודית לעמק הירדן העליון.

מבנה היישובים ובתי המגורים

בתקופה הכלקוליתית המאוחרת התקיים מערך של אתרים כפריים מבוססים ברמת הגולן, בעמק הירדן ובצפון הנגב. מספר האתרים גדול לעין שיעור מבתקופות הקדומות, דבר המעיד על עלייה רבה בצפיפות האוכלוסין. האתרים גדולים יותר ולעיתים מגיעים לשטח מאוכלס של מאה דונם ויותר. בצפון הנגב נמצאו כמה יישובים גדולים (בבאר־שבע, בגילת ובשקמים) מוקפים בעשרות יישובים קטנים. הוצע במחקר שדגם יישובי זה מייצג ארגון שבטי מתקדם, ויש המגדירים אותו במונח האנתרופולוגי צ'יפדום (chiefdom).

דוגמה נאה לכפר מן התקופה הכלקוליתית המאוחרת נחשף בחפירות תלוליות ע'סול. הכפר מתאפיין במבנים מלבניים וחצרות (איור 40). ממוגורות עגולות בנויות או קנקני אגירה גדולים נמצאו בכל יחידת מגורים ובכמה מהמבנים נמצאו ציורי פרסקו על הקירות.

בחפירות של ז'אן פרו באבו מטר וביר ספאדי בבאר־שבע נחשפו שטחים גדולים במיוחד (בביר ספאדי נחפרו עשרה דונם), ונראה שבאזור התקיימו יישובים כלקוליתיים משגשגים. התושבים הקדומים חפרו בקרקע הלס אל מתחת לפני השטח מחילות, חדרים תת־קרקעיים ובורות דמויי פעמון (איור 41). בכמה הבורות נמצאו קערות וקובעות בזלת ופסלי שנהב. החופר הבחין בשלושה שלבי התפתחות: תחילה נחפרו המערכות התת־קרקעיות; בשלב השני התמוטטו חלק מהמחילות, ובשקעים שנוצרו נבנו קירות ומתקנים; בשלב השלישי נבנו בשטח בתים מלבניים והפעילות התת־קרקעית פסקה. יצחק גלעד הציע לעומתו שהפעילות התרחשה בו בזמן, והמחילות התת־קרקעיות הן בעצם מחסנים ומרתפים של המבנים המלבניים.⁴² חפירות נוספות נערכו באתרים אלו גם בשלהי המאה ה־4.⁴³

סוג אחר של אתרים מקודשים נתגלו ונחפרו בידי סטיב רוזן ברמת סהרונים במכתש רמון. במקום נחקר מרכז קבורה ופולחן המורכב מארבעה מקדשים פתוחים ולידם 30 גלי אבנים המכונים "טומולים" (ביחיד טומולוס). המבנים פונים לעבר שקיעת השמש ביום הארוך ביותר בשנה. בטומולים נמצאו תאי קבורה, שנטמנו בהם כמה נקברים. בנייה כזאת מעידה על ידע באסטרונומיה ועל יכולת חישוב הימים ולוח השנה.⁴⁰

2.2.7 התקופה הכלקוליתית המאוחרת

השלב האחרון הנידון בפרק זה הוא התקופה הכלקוליתית המאוחרת, שלב המכונה בפרסומים שונים "הכלקולית הע'סולי" או פשוט "כלקולית".⁴¹ שלב זה נמשך כ־800 שנים, בין 4,500 ל־3,700 לפנה"ס, והוגדר לראשונה בעקבות החפירות הנרחבות שערך נזירים ישועים מהמכון האפיפיורי בירושלים בשנים 1928–1932 בתלוליות ע'סול, שלחופו הצפוני־מזרחי של ים המלח. תחילה חשבו החופרים שהם חושפים את ערי הכיכר, סדום ועמורה, המתוארות בתנ"ך, ובהתאם לכך תוארכו הממצאים לתקופת הברונזה התיכונה. אבל במחקר משנת 1934 קבע ויליאם פ' אולברייט בוודאות שמדובר בתרבות כלקוליתית. ממצאי החפירה מוצגים במוזיאון המכון האפיפיורי בירושלים.

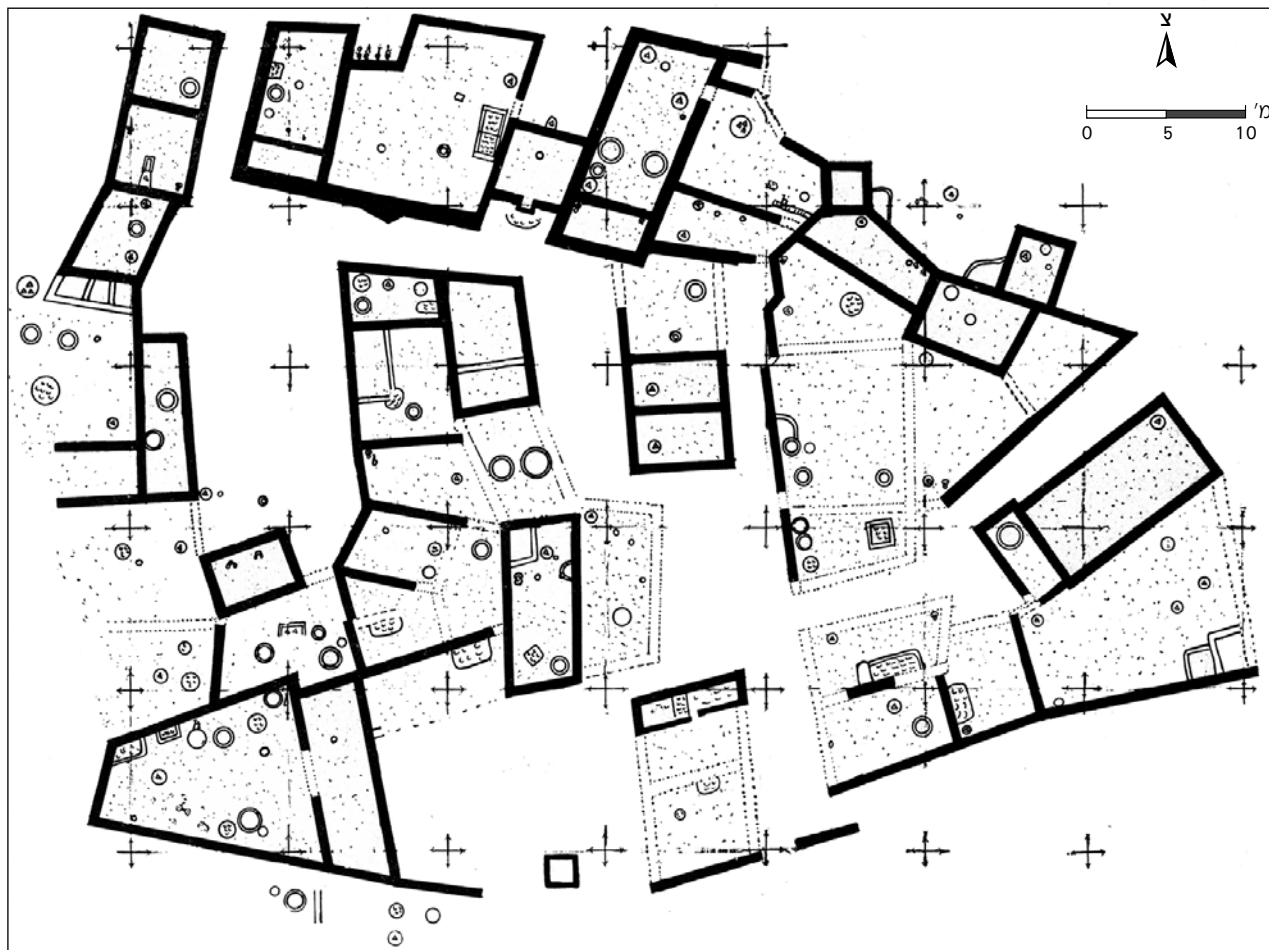
בשנת 1937 חפר אליעזר ליפא סוקניק מערות קבורה בחדרה, שם נחשפו לראשונה גלוסקמות שלוקטו בהן עצמות המתים (ראו להלן). מאז נתגלו עשרות מערות קבורה דומות, בעיקר במישור החוף ובשפלת יהודה. בתחילת שנות החמישים של המאה ה־20 התגלו האתרים הכלקוליתיים של באר־שבע בחפירותיהם של ז'אן פרו ומשה דותן. בשנות השישים נחפרו במדבר יהודה מקדש עין גדי בידי דוד אוסישקין ומערת המטמון של נחל משמר בידי פסח בר־אדון. לאחר מלחמת ששת הימים נפתח הגולן למחקר ארכיאולוגי ובשנות השבעים התגלו בו האתרים הכלקוליתיים שנחקרו בידי קלר אפשטיין. בשנות השמונים והתשעים נערכו חפירות נרחבות באתרים בנגב: שקמים וגילת בידי תום לוי ודוד אלון, וגרר בידי יצחק גלעד. כיום ידועים מאות אתרים מהתקופה הכלקוליתית המאוחרת, והתברר שיש הבדלים אזוריים רבים בין חלקי הארץ השונים.

40 ראו Rosen et al. 2007

41 לתפיסות שונות של אופי התקופה ורמת הארגון החברתי ראו Levy 1986; Gilead 1988

42 ראו גלעד תשמ"ו.

43 ראו באומגרטן ואלדד תשמ"ד.

איור 40 תלויות ע'סול, עבר הירדן: תוכנית רובע מגורים, התקופה הכלקוליתית המאוחרת (חפירה א' מאלון, מתוך דוח החפירה הסופי).

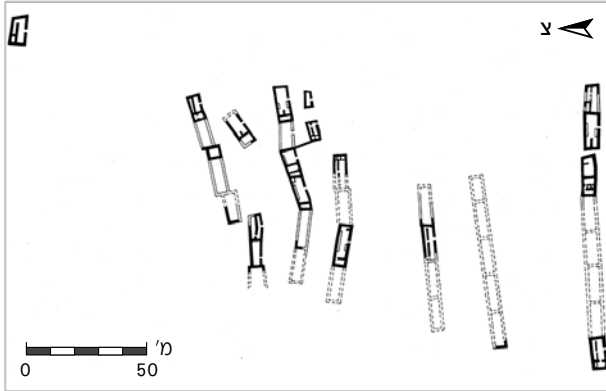
ערך מיכאל פריימן חפירות חדשות באתרים מתקופה זאת ברמת הגולן. קירות המחברים בין שורות הבתים שתיעדה קלר אפשטיין מעידים שגם כאן היו בתי חצר גדולי מידות.

בעמק החולה נערכו חפירות מצומצמות בלבד בתל תורמוס ובתל תאו. באחרון חפר עמנואל איזנברג מבנה גדול במיוחד, הדומה למבני החצר הגדולים של התקופה הניאוליתית הקרמית בשער הגולן. מדובר ביחידת משק של משפחה מורחבת, הכוללת כמה משפחות גרעיניות שגרו סביב חצר מרכזית. נתגלתה מסורת קדרית מקומית המתאפיינת בעיטור שחור בוהק, חריתות ודיקור, האופייניים לתרבות ואדי רבה מהתקופה הכלקוליתית הקדומה.

בעקבות הבנייה המואצת בעשורים האחרונים באזורי מודיעין ורמת בית שמש, נתגלו יישובים, ובמחשופי סלע גיר בסביבתם נמצאו עשרות ולעיתים מאות חציבות עגולות, הנקראות ספלולים, שקוטרם כחצי מטר. עד היום

ברמת הגולן מצאה קלר אפשטיין כ־25 אתרים מהתקופה הכלקוליתית המאוחרת, רובם במרכז הגולן.⁴⁴ הם שוכנים על מדרונות מתונים, בקווי הגובה 450–550 מ' מעל פני הים ונמצאים סמוך לנחלים, נביעות ומעיינות. הכפרים הגדולים מנו כ־40 בתים, וכפרים קטנים – כעשרה. אדריכלות הכפרים היא ייחודית ואינה מוכרת ממקומות אחרים, ומכנים אותה "מבני רכבת". בכל כפר היו שורות אחדות ישרות ומקבילות. בכל שורה היו ארבעה־חמישה בתים מלבניים צמודים זה לזה, בנויים אבני בזלת מקומית ובמתאר מלבני, 6×15 מ' בממוצע (איור 42). הכניסה הייתה מדרום, ממנה ירדו אל פנים הבית, שלעיתים נחלק לכמה חדרים. לבתים ריצוף גס, משולב בסלע האם. יש חדרים עם ספסל בנוי לצד קיר. נראה שכל בית שימש למשפחה גרעינית, והשורה מייצגת משפחה מורחבת, ובהתאם לגידול החמולה נוספו בתים. בשנים האחרונות

44 ראו אפשטיין תש"ם; תשמ"א.

איור 42 ראסם חרבוש ברמת הגולן: תוכנית הכפר, התקופה הכלקוליתית המאוחרת (חפירה ותוכנית ק' אפשטיין, מתוך דוח החפירה הסופי).

כלי חרס, כלי צור וכלי אבן

כלי החרס של התקופה הכלקוליתית המאוחרת נעשו בייצור המוני, חלקם בידי קדרים מתמחים. הקערות הקטנות, למשל, נעשו על אובניים מהירים. קנקנים וכלים גדולים יותר עוצבו על גבי מחצלות, שטביעותיהן ניכרות בכמה מקרים על בסיסי הכלים. מבחינת צורתם כוללים כלי החרס מגוון של טיפוסים. נזכיר את הבולטים שבהם:

קערה דמויית האות האנגלית V: לפנינו קערות קטנות, פשוטות למדי, שנעשו במקרים רבים באובניים, בייצור תעשייתי מהיר (איור 43). העיטור הוא בצורת פס אדום דק על השפה, המכונה "ליפסטיק". הכלים שימשו כנראה להגשת אוכל. באתרי באר־שבע קערה זו מהווה 50 אחוז מכלי החרס.

בזיך: גביע דמוי קרן שבסיסו מתחדד (איור 44). יש מקומות שהבזיך נפוץ בהם, מעל עשרה אחוזים מהכלים (תלוליות ע'סול, גרר, ומיתר) ובאחרים הוא נדיר ביותר.

קובעת: קערה על בסיס גבוה, חלול בדרך כלל ובו פתחים מלבניים או עגולים.

מחבצה: כלי זה מזוהה במיוחד עם התקופה הכלקוליתית המאוחרת ומופיע במגוון גדלים: זעיר, קטן, בינוני וגדול. לכלי הרגיל מתאר צר וארוך, צוואר קצר ושתי ידיעות גדולות בצדי הגוף (איור 45). טיפוס נוסף הוא בעל צוואר מודגש לעומת שאר חלקי הכלי. מקובלת הצעתו של יעקב קפלן, שהכלי שימש לחביצת מוצרי חלב, וצורתו היא חיקוי בחרס לנאד עור, המשמש עד היום לחביצת חלב.⁴⁶ הכלי נקשר

איור 41 מבנים תת־קרקעיים בבאר־שבע בעת חפירתם, התקופה הכלקוליתית המאוחרת (חפירה ז' פרו, צילום באדיבות המרכז הצרפתי למחקר בירושלים - CREFJ).

לא הובהר בוודאות תפקידם של הספלולים: האם שימשו מכתשים לכתישת מזון, או שמא מתקנים להפקת שמן?

בצד הכפרים הבנויים יש לציין את השימוש הנרחב שעשו אנשי התקופה הכלקוליתית המאוחרת במערות טבעיות. בסקרים ובחפירות בדיקה שנעשו במדבר יהודה בסוף שנות החמישים ובתחילת שנות השישים של המאה ה־20 הובהר, שכמעט בכל מערה במדבר יהודה נמצאו עקבות פעילות מהתקופה הכלקוליתית המאוחרת. הממצאים כוללים בדרך כלל מוקדים, כלי חרס וקבורות. ממצא יוצא דופן התגלה במערת המטמון בנחל משמר, שבה נחשף מטמון ובו 442 חפצים. מערות כלקוליות למגורים נמצאו גם בנגב: בערד ובח'רבת חור ממזרח לבאר־שבע. גם בגבעת אורנים בשפלת לוד נמצאו עדויות לפעילות אינטנסיבית במערות, ובכלל זה פריטי מתכת ובזלת מרהיבים ביופיים.⁴⁵

46 ראו קפלן תשי"ד.

45 ראו שפטלוביץ תשס"ד.

איור 44 מיתר: בזיך חרס, התקופה הכלקוליתית המאוחרת (חפירה ז' גרפינקל, צילום א' שטולמן).

כלי פולחן מחרס שנמצאו במקדשים: בגילת נמצאה מחבצה מוחזקת על ראש אישה; ובעין גדי – נישאת על גב פר. על חשיבות הכלי אנו למדים מאחד השירים השומרניים המזכיר את איננה, האלה המרכזית בפנתיאון, בהקשר למחבצה.

קנקן עם עיטור חבל: על קנקנים רבים הודבקו רצועות טין שהקדר הטביע בהן את טביעת אצבעו, ולעיתים מוצאים

איור 45 ביר ספאדי, באר-שבע: מבט על ומבט צד של מחבצת חרס, התקופה הכלקוליתית המאוחרת (חפירה ז' פרו, צילום באדיבות המרכז הצרפתי למחקר בירושלים - CREFJ).

איור 43 ביר ספאדי, באר-שבע: קערות V מחרס, התקופה הכלקוליתית המאוחרת (חפירה ז' פרו, צילום באדיבות המרכז הצרפתי למחקר בירושלים - CREFJ).

בידיותיו בחבל ונתלה על ענף עץ. לאחר שמולא בחלב, חבצו (נענעו) אותו זמן ממושך, עד להפרדת יוגורט או חמאה.

בהעדר תנאי קירור לשימור חלב ומוצריו נאלצה כלכלת הרועים והחקלאים לפתח טכנולוגיות המאפשרות לשומרו, ולמחבצה נודעה חשיבות מיוחדת בתקופתה. ואכן בשני

איור 46 ביר ספאדי, באר־שבע: שלושה כלי בזלת מפוארים, התקופה הכלקוליתית המאוחרת (חפירה ז' פרו, צילום באדיבות המרכז הצרפתי למחקר בירושלים - CREFJ).

לעיתים כקבוצה ובה שתי קערות וקובעת (איור 46). צורות אלו מוכרות גם מבזלת וגם מחרס. בחפירות בגבעת אורנים נמצאו קובעות בזלת במתאר מרובע, ולא עגול. כלי הבזלת המפוארים נמצאו במרחק עשרות ק"מ ואף למעלה ממאה ק"מ ממקור חומרי הגלם. דווקא באתרי רמת הגולן, השוכנים על מרבצי בזלת, כלי הבזלת אינם מפוארים. אפשר שהדבר מעיד שהללו לא נעשו בגולן, או שהתושבים במקום לא ראו בבזלת חומר גלם אקזוטי. לעומת זאת נמצאו בגולן פסלי עמוד מבזלת שצורתם גלילית והם מסתיימים בחלקם העליון בקערה רדודה. הם כללו פני אדם מפורטים, עם עיניים, אוזניים ואף בולט, ולעיתים גם זקן וקרניים. הכלים שנמצאו בבתים רבים באזור שימשו מעין "אלילי בית". לא כל כלי האבן הנראים עשויים מבזלת הם אכן כאלה, שכן לצד הבזלת התפתחה תעשיית כלי אבן מפוספוריט, שהוא מינרל שחור הדומה לבזלת. המינרל שנמצא בעבר הירדן הוא בדרגת קושי נמוכה מזו של הבזלת ונוח יותר לעיבוד.

קבוצת ממצא בולטת בתקופה זו הם ראשי אלה מעוגלים שנקדח נקב לכל אורכם והוכנסו בהם מוטות עץ. ראשי האלה עשויים אבני גיר קשות, ויש אף מהמטיט (איור 47). מינרל זה, שמקורו בעבר הירדן, עשיר בברזל, צבעו שחור, משקלו הסגולי גבוה למדי ולכן פגיעת ראש אלה מהמטיט היא קטלנית. הפריטים מהמטיט נעשו בקפידה, הם לוטשו ובוהקים בצבעם השחור.

תעשיית המתכת

נחושת

לעומת הפריט הבודד מתל צף המתוארך לתקופה הכלקוליתית התיכונה, עתה מופיעים חפצים רבים עשויים נחושת יצוקה, ומאות פריטים התגלו באתרי התקופה.

טביעות עגולות שנעשו ישירות על הכלי. תופעה זו נקראת "עיטור חבל". דגם הטביעות מופיע על הכלי ברצועות אופקיות, אנכיות או אלכסוניות ונראה כעובר בתוך ידיות הכלי. מרים תדמור הראתה שעייטור זה הוא חיקוי לחוטים וחבלים שבהם נקשרו הכלים כדי להובילם ממקום למקום, או לקשירת מכסים לאטימת הכלי מפני מזיקים או התאיידות.

קנקן ממגורה: קנקנים גדולים במיוחד המגיעים לגובה של מטר וחצי ויותר, ששימשו ממגורות. הכלים האופייניים לעמק הירדן נמצאו בתל דלהמיה, בתל כיתן ובאבו חמיד שבירדן. הקנקנים היו שקועים ברצפות והשתמרו שלמים עד ימינו. שיטת אחסון זו הופיעה כבר בתקופה הניאוליתית הקרמית בשער הגולן ובמונחתה, ובתקופה הכלקוליתית התיכונה בהרצלייה.

כלי החרס של רמת הגולן כהים וכבדים לעומת אחרים שכן נעשו מטין בזלתי. הגדולים שבהם מעוטרים בפסים דמויי חבל, ויש המעוטרים גם בזוג קרניים או בבליטות דמוי כפתורים. רוב הכלים שנחשפו כוללים קנקני אגירה גדולים שנפחם הגיע בכמה מקרים למאות ליטרים. דוגמאות נאות מהם מוצגות במוזיאון לעתיקות הגולן בקצרין ובביתן הקרמיקה במוזיאון ארץ־ישראל בתל אביב.

כלי הצור איבדו מחשיבותם ושכיחים פחות באתרי התקופה, אך היו עדיין גורם חשוב למדי בחיי היומיום. בעיקר נפוצים להבי מגלים. בעיר העתיקה של באר־שבע, ברחוב בית אשל, נתגלה בור ובו רבבות פריטי צור ואלפי גרעינים ולהבי מגלים. זוהי פסולת סיתות של בית מלאכה שפעל במקום והתמחה בייצור להבי מגל בקנה מידה שלא הכרנו עד כה בארץ. הם מעידים על הימצאות סתתי צור מתמחים בתקופה הכלקוליתית המאוחרת. עוד נפוצים כילפות, שהם כלים דו־פניים בעלי מתאר ארוך וקצה חד, לעיתים מלוטש, הדומים לגרזנים. בעמק הירדן התיכון וברמת הגולן מופיעים מגרדים מעוגלים ושטוחים בעלי נקב מרכזי. יש שנוספו לכלים זיזים בולטים המקנים להם מתאר דמוי כוכב. סיתות הנקב במרכז הפריט דרש מיומנות גבוהה במיוחד בסיתות צור, ואינו מוכר באף תקופה אחרת.

בתקופה הכלקוליתית המאוחרת הגיע עיבוד כלי האבן לרמה שלא נודעה כמותה עד אז בתולדות ארץ־ישראל, דבר הבא לידי ביטוי בייצור קערות וקובעות בזלת בגימור קפדני במיוחד. בחפירות ביר ספאדי נמצאו קערות וקובעות,

איור 47 מערת המטמון בנחל משמר: ראשי אלה מהמטיט, התקופה הכלקוליתית המאוחרת (חפירה פ' בראדון, צילום רשות העתיקות).

נמצאו מתקופה זו תנורים להפקת נחושת וסיגים. באתרי מגורים מאותה תקופה בבקעת באר־שבע נמצאו מחצבי נחושת שהובאו מאזור הכרייה, כנראה מפיונון. בכמה אתרים נמצאו קערות חרס קטנות, הנקראות כוריות, ששימשו להתכת הנחושת. לעיתים נמצאו סיגים, שהם תוצר לוואי של הפקת המתכת מחומר הגלם הטבעי. מוצרים מוגמרים ובהם כלי עבודה נמצאו באתרים רבים: תלוליות ע'סול, אבו מטר, נווה נוי, שקמים, גילת, גבעת אורנים ועוד (איור 48). הם מעידים על תפוצה נרחבת למדי של מוצרי נחושת. נחשפו גם חפצי יוקרה מנחושת, שתפוצתם מוגבלת יותר.

התגלית המדהימה ביותר בארץ־ישראל וגם בכל המזרח הקדום נעשתה בידי פסח בראדון בשנת 1961 בעת שסקר מערות בנחל משמר שבמדבר יהודה.⁴⁷ כאן התגלה בכוח, עטוף במחצלת, מטמון של 442 חפצים, 429 מנחושת, שישה מהמטיט, שישה משנהב ואחד מאבן גיר. כלי המתכת כללו את הטיפוסים הבאים (איורים 49–52):

מוכרים ממצאים המשקפים את שלבי הייצור מראשיתם ועד קבלת המוצר המוגמר. מרבצי נחושת נמצאים באזורנו בשני מקומות: בתמנע שבדרום הערבה, ובפנון בצפון הערבה בירדן. בסקרים ובחפירות של בנו רוטנברג בתמנע

איור 48 אבו־מטר, באר־שבע: גרזני נחושת, התקופה הכלקוליתית המאוחרת (חפירה ז' פרו, צילום באדיבות המרכז הצרפתי למחקר בירושלים - CRFJ).

47 ראו: בראדון תשל"ב; מרחב תשנ"ג; שליו תשנ"ו.

איור 50 מערת המטמון בנחל משמר: קצהו העליון של קנה נחושת המעוטר בחמשה ראשי חיות מקרינות. במרכז נראה ראש אייל עם קרניים מסולסלות במרכז וסביבו ומעליו ארבעה ראשי יעלים, התקופה הכלקוליתית המאוחרת (חפירה פ' בראדון, צילום רשות העתיקות).

איור 49 מערת המטמון בנחל משמר: עטרה מנחושת המעוטרת בציפורים, קנה זעיר ושני פתחים, התקופה הכלקוליתית המאוחרת (חפירה פ' בראדון, צילום רשות העתיקות).

איור 51 מערת המטמון בנחל משמר: מגוון קנים מנחושת, התקופה הכלקוליתית המאוחרת (חפירה פ' בראדון, צילום רשות העתיקות).

שגופו שטוח וכנפיו פרושות. בשני החפצים יש נקב עגול המאפשר לשבצם במוטות עץ.

ראשי אלה ודיסקוסים עשויים נחושת (275 פריטים). משקלם מ־100 ועד 700 גרם ובמגוון גדול של צורות: כדוריים, פחוסים, דיסקיים ומשווננים. כן נמצאו שישה ראשי אלה מהמטיט ואחד מאבן גיר.

כלי קיבול (שמונה פריטים). כד נחושת, שלוש סלסלות בעלות ידית גבוהה, קערה עמוקה ושלושה כלים דמויי קרן, חציים חלול וחציים אטום.

אזמלים וכלי עבודה אחרים (22 פריטים). נמצאו 15 אזמלים המוכרים ככלי עבודה גם באתרי מגורים. גודלם בין 15 ל־35 ס"מ. כן נמצאו פטיש, שלושה גרזנים ושלושה כלים אחרים. על אחד הגרזנים מופיע עיטור בתבליט המחקה חבל שקושר גרזן לידיית עץ.

מבחינה טכנולוגית ראוי להדגיש את סוג המתכת ואת אופן היציקה. המתכת הבסיסית היא נחושת, אך לייצור חפצי יוקרה הוסיפו לה בין חמישה לעשרה אחוזים של מתכת ארסן, המשפרת את המוצר המוגמר. עד היום לא ברור בוודאות מהיכן הגיע הארסן לארץ. הכלים נעשו בשיטת יציקה המכונה "שעווה אבודה". תחילה עיצבו את הפריט משעווה וקברו אותו בתוך מתקן מלא אדמה. בשלב שני חיממו את המתקן והשעווה נזלה או התאיידה. לחלל שנותר נוצקה נחושת, וזו קיבלה את צורת השעווה המקורית. חלק מהפריטים אינם עשויים נחושת בלבד, אלא יש להם ליבה עשויה מטין צרוף או מאבן מקומית. בדיקות גיאולוגיות שנעשו לליבות מעידות שמקורן בארץ־ישראל. היציקה בשיטת השעווה האבודה היא טכניקה מתקדמת ביותר, ומשתמשים בה גם כיום ליציקת פסלים ומוצרי מתכת מיוחדים. היא פותחה לראשונה בתקופה הכלקוליתית המאוחרת, ולאחר מכן נשכחה למשך אלפי שנים. עד היום לא נתגלה באף אתר במזרח הקדום מכלול דומה של כלי מתכת מהאלף הרביעי לפנה"ס.

קנים מנחושת שעיצובם פשוט יותר התגלו במשך השנים בכמה אתרים: באר־שבע (אבו מטר, נווה נוי הצמוד לביר ספאדי), שקמים ומערת נחל קנה. קנה מורכב, מעוטר בראשי חיות מקרינות, נמצא בחפירות הצלה בתוואי כביש 6, בגבעת אורנים.

זהב

בנחל קנה נתגלתה מערה קרסטית מסועפת עם אולמות גדולים ומחילות ארוכות ששימשה בתקופה הכלקוליתית

איור 52 מערת המטמון בנחל משמר: "נס היעלים" שבמרכזו ראש אלה ועליו נוספו שני להבים ושתי חיות מקרינות שגופן האחורי משולב זה בזה, התקופה הכלקוליתית המאוחרת (חפירה פ' בראדון, צילום רשות העתיקות).

עטרות מנחושת (10 פריטים). פריטים גליליים, חלולים, בעלי דופן קעורה במקצת, שקוטרם 16–19 ס"מ וגובהן 9–17 ס"מ. חלקן הגדול מעוטר בריקוע שנעשה רק על גבי הגוף. העטרה המיוחדת ביותר כוללת דגמים ארכיטקטוניים, ציפורים וכנים זעירים שהוצמדו על השפה. רות עמירן הציעה לראות בעטרות חוליות של כני פולחן, שבמקור כמה מהן הועמדו זו על זו.

קנים ארוכים וקצרים מנחושת (114 פריטים). אורכם של הקנים הוא 10–40 ס"מ, רובם חלולים, ובכמה מהם נמצאו שרידי עץ, המעידים כי נהגו להשתמש בהם כשהם נישאים על מוטות. קרוב לקצה העליון הקנה מתרחב ויוצר ראש אלה. הם יכלו אפוא לשמש כאלות, שבהן הידית והראש נוצקו כחלק אחד. גוף הקנה חלק בכמה מקרים, אך בדרך כלל הוא עוטר במגוון דגמים: פסים מקבילים, דגמי אידרה ובליטות. למספר קטן של קנים יש אופי טקסי והם מעוטרים בראשי חיות, ציפורים, ובמקרה אחד גם בדמות אדם. מרשים במיוחד קנה מעוטר בראשי חיות, שני ראשי איילים בעלי קרניים מסתלסלות ושלושה ראשי יעלים עם קרניים ישרות.

שרביטים (חמישה פריטים). פריטים אלו אינם חלולים. הם דקים יותר מהקנים ונראים כחפצים ששימשו רק לטקסים.

ראש נס מעוצב (שני פריטים). שני חפצים ייחודיים: ראש אלה שעליו נוספו שני להבים ושתי חיות מקרינות העומדות גב אל גב, וגופן האחורי משולב; ודמות ציפור, אולי נשר,

אחוזים. מייחסים הבדל זה לתהליך הייצור, שכן בעקבות ריקוע בפטיש עולה ריכוז הזהב בפני השטח של המטיל. האם אין כאן בעצם עדות שכבר בשלב כה מוקדם של ייצור ושיווק זהב למדו לרמות זה את זה בקשר לתכולת הזהב?

לפנינו העדות הקדומה ביותר לזהב במזרח הקדום, דבר המעורר תהיות רבות: מדוע הפריטים נמצאו דווקא בארץ ולא במסופוטמיה למשל, שבה התקיימה בפרק זמן זה תרבות מתקדמת יותר. מדוע נקברו המטילים והוצאו ממחזור הפעילות הכלקוליתית. כלום לא ידעו מה לעשות עם המתכת הזוהבה? גם מקור הזהב לא נתחוויר. במצרים מוכרים ציורים של מטילי זהב בדמות טבעות מתקופת הממלכה החדשה, כאלפיים שנים לאחר התקופה הכלקוליתית. לא ברור גם מי האיש שהחזיק במטילים וכיצד הצליח לנכסם. האם היה מנהיג שבט או בעל תפקיד חשוב אחר? על כל פנים אין לפנינו חברה שוויונית חסרת מעמדות חברתיות.

גילוף שנהב וצדף

באתרים רבים מהתקופה הכלקוליתית המאוחרת נמצאו נטיפות שעוצבו על גבי צדף נוצץ, המכונה "אם הפנינה". גודלן של הנטיפות אינו עולה בדרך כלל על 2-3 ס"מ ויש להן מתאר מרובע, טרפזי או מלבני. כדי לאפשר תלייה או שיבוץ במחרוזת נקדחו בהן שני חורים זעירים. לעיתים נחרט על הנטיפה עיטור המורכב מסדרת פסים מקבילים, בקו ישר או אלכסוני.

חידוש חשוב המופיע לראשונה בארץ הוא עיבוד בקנה מידה גדול של פסלים וחפצים טקסיים עשויים שנהב. בעבר היה מקובל לחשוב שמקורם בשנהבי פילים, אך כיום ידוע שחלקם גולפו מניבים של סוסי יאור (היפופוטמים), שעדיין חיו בנחלים בארץ. עם זאת, חלק מהפסלים גולפו משנהבי פילים, שיובאו מאפריקה דרך מצרים. כבר בחפירות תלוליות ע'סול נמצאו פריטים מגולפים בשן, אך הדוגמאות היפות ביותר מקבוצה זו נחשפו בחפירות בבאר־שבע, שם מצא ז'אן פרו מגוון עשיר של חפצי נוי ובהם סיכות או תכשיטים לעיטור השיער או הלבוש. בחפירות שקמים נתגלה מכלול נוסף של חפצי שן מגולפים ובהם קופסאות וסיכות.⁴⁹ גולת הכותרת של שנהבי באר־שבע היא פסלי גברים ונשים נאים במיוחד. פסל שנהב של דמות אדם נחשף במערת קבורה בפקיעין. חפצים דומים התגלו באתרים בני הזמן במצרים, המצביעים על זיקת הגומלין בין שתי הארצות. בבאר־שבע ובשקמים נמצאו השנהבים באתרי המגורים, ובמצרים הם הונחו בקברים.

איור 53 מערת נחל קנה: שמונה מטילי זהב שמשקלם הכולל כקילוגרם אחד, שנמצאו כמנחות ליד קבורה התקופה הכלקוליתית המאוחרת (חפירה א' גופר וצ' צוק, צילום מוזיאון ישראל).

המאוחרת לקבורה. כאן חשפו אבי גופר וצבי צוק ממצאים מגוונים של גלוסקמאות, כלי חרס, פריטי עצם מגולפים וכלי נחושת.⁴⁸ ממצא יוצא דופן הוא שמונה מטילי זהב דמויי טבעות. משקל כל פריט כ-120 גרם, ומשקלם הכולל קילוגרם אחד בערך (איור 53). כל הטבעות נמצאו בקבוצה אחת, כנראה מנחת קבר שהונחה עם אחד הנקברים במערה. מוזר שלא נתגלו ממצאים דומים בעמק הירדן או בצפון הנגב, שבהם התקיימו יישובים כלקוליתיים גדולים, אלא דווקא בשומרון שאין בו יישוב כלקוליתי חשוב. כמות כזאת של זהב לא נמצא בארץ־ישראל בשום תקופה אחרת.

בבדיקה כימית של הממצא התברר שהמטילים השונים מכילים בין 65 ל-98 אחוזים זהב, ושאר החפץ עשוי מכסף. מדובר אפוא בסגסוגת של אלקטרום. אחוז הזהב בפני השטח גבוה משמעותית מהתכולה הכוללת – בין 86 ל-96

49 ראו לוי ואלון תשנ"ב.

48 ראו גופר וצוק תשנ"א.

ומעידים שאלה מבני ציבור. גם הספסלים מעידים על האפשרות לכנס במבנה מספר גדול של אנשים. האם יש לראות במבנים אלו "מקדש" ששימש רק למגורי האל, או מעין "בית כנסת" שבו התכנס הציבור לטקסי דת? כך או אחרת, ההבדל אינו רב, שכן בשני המקרים מדובר במבני ציבור ששימשו לצורכי דת.

בעין גדי נחשף מבנה מקודש מהתקופה הכלקוליתית המאוחרת ובו שער כניסה, חצר גדולה תחומה בגדר, חדר פולחן מלבני גדול וחדר קטן נוסף ששימש אולי מחסן (איורים 55, 56). המבנה נמצא על שלוחה נמוכה, בין נחל ערוגות לנחל דוד, ופתוח לביקורי הקהל. זהו אחד האתרים הבודדים בארץ שאפשר לראות בו מבנה כלקוליתי שנחשף במלואו.⁵⁰

בגילת שבצפון הנגב נמצא אזור מקודש המצטיין בעושר יוצא מגדר הרגיל של חפצי אומנות ופולחן. הם כוללים עשרות צלמיות כינור, חלקן מאבני גרניט מסיני.⁵¹ בחפירת בדיקה קטנה שערך דוד אלון נמצאו בחדר אחד שני כלי חרס מיוחדים. האחד בדמות בעל חיים מקרין, כנראה כבש, הנושא על גבו שלושה זָזִיכִים, והאחר בדמות אישה עירומה יושבת על כן עגול ומחבצה לראשה. בחפירות נרחבות שערכו תום לוי ודוד אלון התברר שהמקום ניזוק במהלך עבודות חקלאיות, ושרידי הבנייה מלבני בוץ לא היטיבו להשתמר.

בחפירות הראשונות באתר של תלוליות ע'סול נמצאו ציורי קיר (פרסקאות) בחדרים אחדים. המפורסם שבהם הוא של כוכב עם שמונה זרועות ומתחתיו דמויות אדם עם מסכות. בפרסקאות אחרים צוירו בעלי חיים: ציפור, נמר, וכן דמויות אדם עוטות מסכה. נראה שסצנות אלו קשורות לפולחן, וייתכן שהחדרים שימשו לפעילות פולחנית. בחפירות באתר בשלהי המאה הכ' נמצא מבנה ציבור שהחופרים ראו בו מקדש, אבל המבנה אינו מצטיין בשפע של חפצי פולחן.

באתרי רמת הגולן לא נמצא מקדש מרכזי כמו בעין גדי או בגילת, אך נמצאו פסלי בזלת מרשימים בבתי מגורים רבים. הוצע לשייכם לפולחן ביתי, ומכאן הכינוי לחפצים אלו: "אלילי בית". לפסלים צורת ראש אדם, אף בולט במיוחד, ויש כאלה עם זקן וקרניים. קלר אפשטיין הציעה כי "יש להניח שהדמות המקרינה סימלה את הכוח השליט בכל הקשור בצאן ובמרעה, ואילו הפסל נטול הקרניים סימל את הכוח הקשור בפוריות האדם והשדות. בהניחם מנחה

איור 54 מערת המטמון בנחל משמר: חפץ מנוקב דמוי חרמש העשוי מניב של סוס יאור, התקופה הכלקוליתית המאוחרת (חפירה פ' בראדון, צילום רשות העתיקות).

במערת המטמון בנחל משמר נמצאו חמישה חפצים שטוחים דמויי חרמש עשויים מניבי סוסי יאור. אורכם כ-30–40 ס"מ והם מחוררים בעשרות חורים עגולים. במרכז יש חור עם שוליים בולטים כלפי חוץ, שהוחדר בו כנראה מוט עץ ששימש לנשיאת החפץ (איור 54). מאז התגלו חפצים דומים גם בשקמים, במערת נחל קנה ובגבעת אורנים.

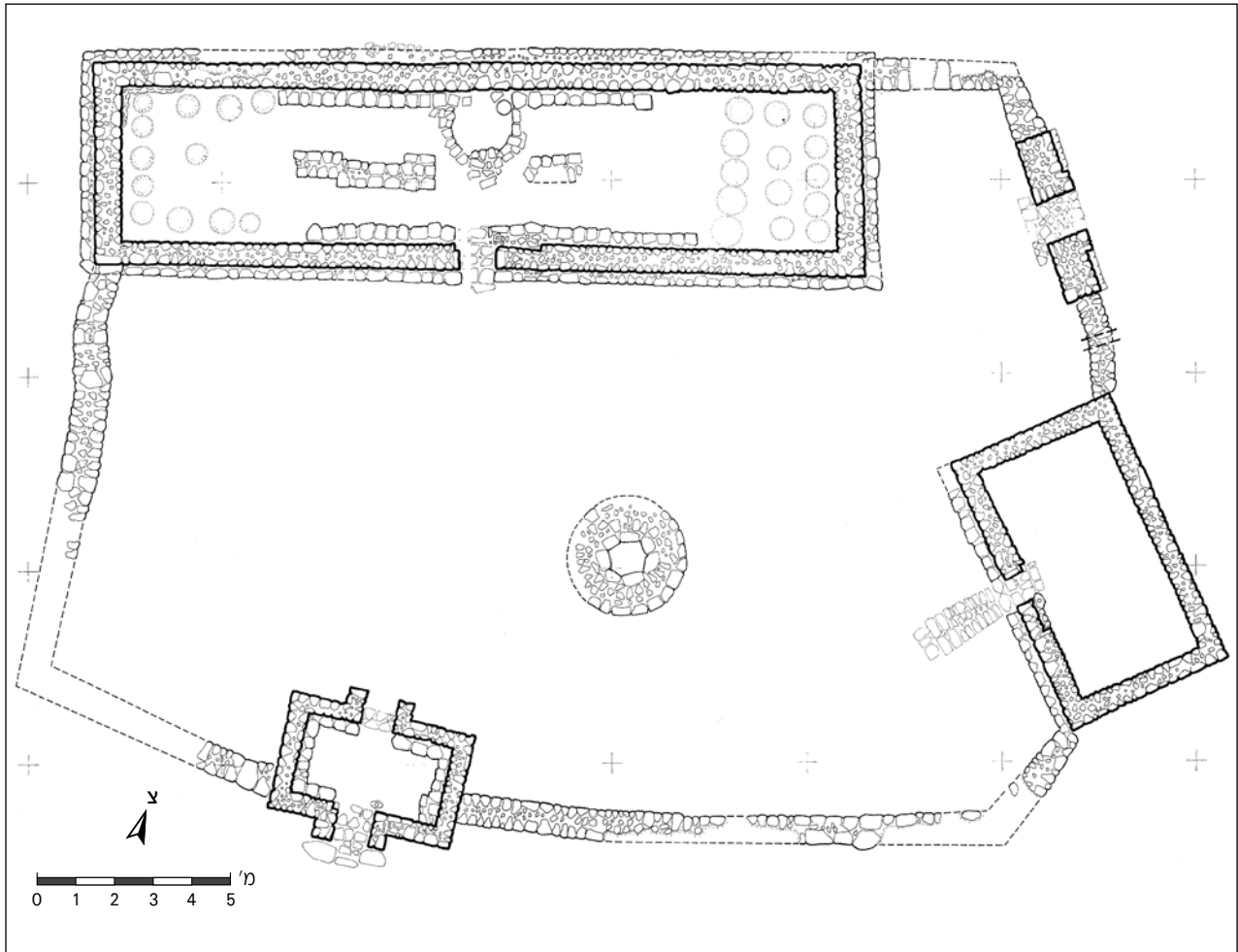
מנהגי קבורה, מקדשים ופולחן

בתקופה הכלקוליתית המאוחרת עלתה חשיבות הקבורה לרמה שלא הייתה מוכרת עד אז. היבט זה מתואר בהרחבה בפרק 2.8.

מהי פעילות פולחנית ומהו אתר פולחן הם נושאים המעסיקים את עולם הארכיאולוגיה. בניתוח שיטתי של הנושא הציע החוקר הבריטי קולין ריינפרו שורה של מרכיבים המאפיינים פעילות פולחנית. לפיכך יש לזהות מאפיינים כאלו כאשר מציעים שמקום מסוים או מבנה מסוים שימשו לפולחן.

המונח מקדש מעורר מחלוקות, ויש הטוענים כי מקדשים נבנו במזרח הקדום רק בחברות עירוניות, מאמצע האלף הרביעי לפנה"ס. על פי תפיסה זו, מקדש הוא בית האל, שאליו נכנסו רק הכוהנים ובכירי האצולה העירונית, בעוד כלל המאמינים הורשו להיכנס רק לחצר המבנה. ואולם באתרים בצפון הלבנט נמצאו מבנים גדולים ומרשימים מהתקופה הניאוליתית הקדם-קרמית שלא שימשו למגורים. הם עוטרו בפסלים, ציורי קיר ולעיתים גם בספסלים, וברור שבבנייתם עסקו עשרות אנשים. גודלם וההשקעה הגדולה בעיטורם ובקישוטים מבליטים אותם ממבני מגורים,

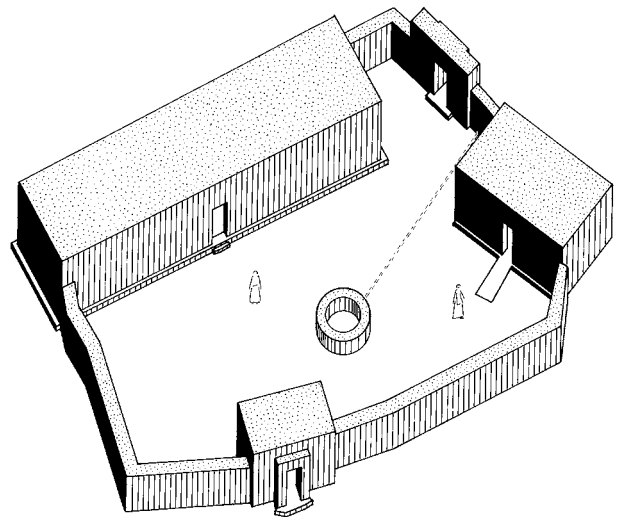
50 ראו: אוסישקין תשע"ג.
51 ראו: אלון ולוי תשנ"א.

איור 55 עין גדי: תוכנית המקדש מהתקופה הכלקוליתית המאוחרת (מדוח החפירה הסופי, באדיבות ד' אוסישקין, מדידה ע' דונאייבסקי).

בקערה שבמעלה הראש ביקשו קדמוני הגולן להבטיח לעצמם את ברכת האדמה ופוריות עדרי הצאן.⁵²

עולמם הרוחני של אנשי התקופה הכלקוליתית המאוחרת היה עשיר במיוחד, ואין עוד תרבות המצטיינת בעושר דומה של הבעה אומנותית מקורית ואיכותית. במיוחד הודגשו קבורה ועיטור מיכלים לשמירת עצמות המת (גלוסקמאות), וברור שעולם המתים היה חלק חשוב בתפיסת העולם של אנשי התושבים. השימוש הנרחב בבעלי חיים מקרינים ממשפחת העז והכבש, ולא בקר, מצביעים על חשיבותם הכלכלית העצומה של העדרים. מעבר להיותם רכיב עיקרי בתזונת בשר וחלב, ביטא העדר רכוש, ביטחון כלכלי ועושר.

איור 56 עין גדי: שחזור המקדש מהתקופה הכלקוליתית המאוחרת (מדוח החפירה הסופי, באדיבות ד' אוסישקין, מדידה ע' דונאייבסקי).

52 ראו: אפשטיין תש"ם.

רשימת בעלי זכויות היוצרים

אנו מודים לבעלי זכויות היוצרים על הרשות להשתמש בפריטים המופיעים בספר זה.
We are grateful to the copyright holders who granted their permission to use the items that appear in this book.

- רקע העטיפה: הזכויות שמורות למשלחת חפירות תל עיטון, באדיבות פרופ' אברהם פאוסט.
- מבנה 101 בתל עיטון שנחשף במלואו, צילום: "גריפין צילום אווירי בע"מ".
- תמונת קדרה דורגונית מלכיש, צילום: © מוזיאון ישראל, ירושלים, פיטר לנאי
- איורים 1, 5, 6, 11-14, 23-28, 32, 34-37, 44, 57, 62-64, 72-70**
באדיבות יוסף גרפינקל. צילומים: א' שטולמן, ג' לרון, ח' סלומון, ד' חריס, א' ורהפטיג, ו' נייחין, א' ווינר
- איור 4**
Stekelis, M. and Yizraely, T. (1963), Excavations at Nahal Oren: preliminary report, *Israel exploration journal* 13
באישור החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה
- איור 7, 86**
באדיבות רשות העתיקות. צילום: מריאנה סלצברגר
- איורים 8, 15, 29**
© UCL, Institute of Archaeology
- איור 9**
צולם בידי דוד חריס ז"ל
- איורים 10, 31, 41, 43, 45, 46, 48, 76, 77, 84, 85**
באדיבות המרכז הצרפתי למחקר בירושלים
- איורים 16, 67**
באדיבות נייג'ל גורינג מוריס
- איורים 17-19, 60, 61**
באישור זאב רדובן
- איור 21**
תוכנית יישוב מהתקופה הניאוליתית הקדם-קרמית ג השקוע בעומק 8-12 מטרים מתחת לפני הים במפרץ הצפוני
- בעתלית. Galili and Rosen 2011: fig. 22.2. באדיבות אהוד גלילי
- איור 22**
הבאר הקדומה בארץ. Galili and Rosen (2011), fig. 22.4. צילום: איתמר גרינברג. באדיבות אהוד גלילי
- איור 30**
חפירה וצילום: אבי גופר
- איורים 33, 47, 49-52, 54, 59, 69, 75, 78-80**
באדיבות רשות העתיקות. צילום: קלרה עמית
- איור 38**
פראוסניץ, מ' (1970), זוטות: פערור ניאוליתית. באדיבות רשות העתיקות
- איור 39**
יובג, א' (1983). מקדש מן האלף החמישי לפני סה"נ בבקעת עובדה. **קדמוניות** 4, 64. באדיבות רשות העתיקות
- איורים 40, 74**
Pontificium Institutum Biblicum
- איור 42**
Epstein, C. (1998). *The Chalcolithic culture of the Golan*, Jerusalem. באדיבות רשות העתיקות
- איור 53**
טבעות – מערות נחל קנה
המנהל האזרחי לאזור יהודה ושומרון, קצין מטה ארכיאולוגיה. צילום © מוזיאון ישראל, ירושלים
- איורים 55, 56**
Stern, E. (2007). *En-Gedi excavations I: Final report (1961-1965)*. Israel Exploration Society, Jerusalem, Institute of Archaeology, Hebrew University of Jerusalem
באישור החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה